ભગતસિંહ અને લાહોરનું કાવત્રુ

પ્રકાશક

કપિલપ્રસાદ મહાસુખભાઈ દવે

બાપાશાસ્ત્રીનીપોળ, સાંકડીશેરી

અમદાવાદ

મુદ્રણસ્થાને : વસંત મુદ્રણાલય, ઘીકાંટારોડ : અમદાવાદ

મુદ્રક : ચીમનલાલ ઈશ્વરલાલ મહેતા

નિવેદન

સમસ્ત હિન્દમાં આજે ઠેરઠેર વિપ્લવના ભણકારા વાગી રહ્યા છે. દેશના યુવક વર્ગમાં છેલ્લાં દશ વર્ષથી રાષ્ટ્રસેવાની જે તલપ પેદા થઈ છે, તેનું સુંદર પરિણામ આજે આપણી નજર સમક્ષ તરી રહ્યું છે અત્યાર સુધીમાં અનેક વીરોએ દેશસેવા અર્થે પોતાની કાયા કુરબાન કરી છે અને હસતે મુખે ફાંસીના માંચડાને આલિંગન કર્યું છે. આ પૈકી સરદાર ભગતસીંહ તથા તેમના સાથીઓનું નામ આજે હિન્દના ઇતિહાસમાં અમર બન્યું છે. તેમણે દેશસેવાના કાર્યમાં પોતાની માન્યતા મુજબ શી રીતે ઝંપલાવ્યું તે, તેમની જીવનગાથા તથા લાહોર કાવત્રા કેસની ઉત્પત્તિ શી રીતે થઈ તેનો એક ટુંક ઇતિહાસ વિવિધ સામગ્રીના આધારે આ નાના પુસ્તકમાં સમાવેશ કરવા પ્રયાસ કર્યો છે, અને મને આશા છે કે વાચક આ એક અલ્પ પ્રયાસની કદર કરશે.

રતનપોળના નાકે
ગાંધીરોડ
અમદાવાદ

પ્રકાશક:
કપિલપ્રસાદ મહાસુખભાઈ દવે

આ ગો મીનીર [illegible] સાથ આરબાપની [illegible]

૧ ૨ ૩

[illegible]

વીર ભગતસિંહ

અને

લાહોર કાવત્રા કેસ

વીર પુત્રને
વીર પિતાની અંજલી

હિન્દમાં છેલ્લાં થોડાં વર્ષો દરમ્યાન હિન્દમાતાને ગુલામીની જંજીરોમાંથી મુક્ત કરવા ભગીરથ પ્રયત્નો કરનાર, સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી પોતાની કાયાની કુરબાની કરનાર અને ફાંસીને માંચડે હસ્તે મુખે લટકનાર એવી કેટલીય વ્યક્તિઓ હજી સુધી અપ્રસિદ્ધ રહેલી છે. એ વીર પુરૂષોની જીવનકથા કયારે પ્રસિદ્ધ થશે એ તો આજે કલ્પી શકાય તેમ પણ નથી. તેનું કારણ માત્ર એક જ છે અને તે એજ કે તેમણે માતૃભુમીના ઉદ્ધાર માટે અખત્યાર કરેલી નીતિ તેઓ પ્રગટ કરી શકે તેમ ન હતા એટલું જ નહિ પરંતુ એમ પણ માની શકાય કે તે પ્રસિદ્ધ થવાથી તેઓને પોતાના ધ્યેયની પ્રાપ્તિ માટે ભય જણાતો હોય. અનેક વીરોએ અનેક પ્રસંગે હિન્દ માતાની મુક્તિ માટે અવનવા પ્રયાસો કરેલા જ છે. સરદાર ભગતસિંહ તથા તેમના અનેક સાથીઓ પણ આજ સુધી અપ્રસિદ્ધ હતા, પરંતુ છેલ્લા થોડા સમયના બનાવથી જ તેઓ પ્રકાશમાં આવી શકયા છે. આજે સારો દેશ એકી અવાજે તેમની દેશભક્તિ અને અપૂર્વ હિંમતનાં મુકત કંઠે પ્રસંસા કરી રહ્યો છે. તેમણે તો દેશની જનતાના અંતરના અવાજનો સ્પષ્ટરીતે સરકારને પડકાર કર્યો છે. તેમણે પોતાનું જીવન માતૃભુમીને અર્પણ કર્યું છે અને દેશની સ્વતંત્રતા માટે મરી ફીટવાની તેમની અજબ દેશભક્તિનાં ગુણગાન આજે દેશના અનેક આગેવાનોએ ખુલ્લી રીતે ગાયાં છે જો કે તેમની નીતિ સામે કેટલાકની નાપસંદગી છે.

ભગતસીંહે બાળપણથીજ પોતાનું જીવન દેશની સેવા અર્થે અર્પણ કરવા નિશ્ચય કર્યો હતો અને તેણે પોતાની એ ભાવનાને પોતાના જીવનમાં શી રીતે ઉતારી તે આ પુસ્તકમાંથી સંપૂર્ણ રીતે મળી શકે તેમ છે. જે સમયે ભગતસીંહનો જન્મ થયો તે સમયે તેમના પિતા સરદાર કીસનસીંહ જેલમાં જ હતા. સરદાર કીસનસીંહ પણ આજે પોતાના વીર પુત્રના અદ્દભુત બલિદાન માટે ગર્વ ધારણ કરે છે. ભગતસીંહ ગયા છતા તેમની મુખમુદ્રાપરની વીરતા આજે સહેજે તરી આવે છે અને કરાંચીની મહાસભામાં જ્યારે તેમણે પોતાના પુત્રના ઇતિહાસની ગાથા ગાઈ અને ગંભીર તથા વીરને છાજે એવી શૈલીમાં જ્યારે ઉચા સ્થાનકેથી પ્રવચન કર્યું તે પ્રસ્ય તો જેણે જોયું હશે તે કદાપિ ભુલી શકે તેમ નથી. તેમણે તો ભરસભા વચ્ચે જણાવ્યું કે "ભગતસીંહને મૃત્યુનો ડર ન હતો. તેણે તો દેશ માટે મરી ફીટવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. તેનો જ્યારે જન્મ થયો ત્યારે હું તથા મારો નાનો ભાઇ અજીતસીંહ જેલમાં હતા. અમે જેલમાં બેઠા બેઠા એ જ પ્રાર્થના કરી હતી કે હે ઇશ્વર, તેં જે પુત્રને જન્મ આપ્યો છે તે પુત્ર અમારી માતૃભુમી ખાતર પ્રાણ અર્પણ કરવા પણ તૈયાર થઈ જાય એવી શક્તિવાળો બનાવજે. તેને શાળામાં મુકતી વખતે પણું મેં તેના શિક્ષકને એ જ પ્રાર્થના કરી હતી કે તમે તેને એવી કેળવણી આપજો કે જેથી તે દેશને માટે કાંઈ ખપમાં આવે. તેણે તે કેળવણી લીધી અને તેનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો તેણે આજે રજુ કર્યો છે. તેણે તો નિશ્ચય કર્યો હતો કે જ્યાંસુધી હિન્દને સ્વતંત્રતા ના મળે ત્યાંસુધી લગ્ન પણ ન કરવું. આ પ્રતિજ્ઞાને કારણે તે તેના લગ્ન થવાની તૈયારીના આગલા દિવસોએ ન્હાસી ગયો અને લગ્ન લગ્નને ઠેકાણે રહ્યાં. ભગતસીંહ સરકારી કાયદાને માન આપતો ન હતો. સરકારના ન્યાય પ્રત્યે તેને વિશ્વાસ ન હતો. વડી ધારાસભામાં ફેંકાયલા બોમ્બ કેસ તથા લાહોર કાવત્રા કેસ વખતે જ્યારે તેને બચાવ વિષે કહેવામાં આવતું ત્યારે તે મને એમ કે "તમે શા) કે કે આશા રાખો છો? મારા નસીબમાં

ફાંસી તો લખેલી જ છે. જે પરિણામ આવવાનું છે તે હું જાણું છું. સરકારના ન્યાયમાં મને વિશ્વાસ નથી." કીશનસીંહે અંતમાં સૈનિકને છાજે એવી ભાષામાં યુવકોને સંબોધી જણાવ્યું હતું કે "ભગતસીંહે તો પોતાનો ધર્મ બજાવ્યો છે. તમને બધાને મારી આખરની અરજ એ છે કે તમે પણ જેમ લડાઈમાં સેનાધિપતીના હુકમને માન આપવાનું હોય તેમ હિન્દની આઝાદી માટે મહાત્માજીને સેનાધિપતી નીમિ તેને પગલે ચાલો."

સાઈમન સાત અને લાલાજી

ભગતસીંહનું નામ સાઈમન કમીશનના આગમનથી બધુ ખ્યાતીમાં આવ્યું. ઈ. સ ૧૯૨૭ માં બ્રીટીશ પાર્લામેન્ટે સ્વરાજ્ય માટે હિન્દીઓની લાયકાત તપાસવા એક સાત સભ્યોનું કમીશન નીમ્યું. તેના પ્રમુખ સર જોન સાઇમન હતા તેથી તે સાઇમન કમીશનના નામથી ઓળખાયું, પરંતુ તેમાં હિન્દુસ્થાન તરફથી કોઇ પણ સાચો પ્રતિનિધિ નહીં હોવાથી હિન્દી મહાસભાએ તેનો બહિષ્કાર કરવાનું જાહેર કર્યું અને જે જે શહેરોમાં એ સાઈમન સાતની પધરામણી થઈ અને તેને જે કાળા વાવટાઓનું તથા 'સાઇમન, પાછા જાઓ" એવાં દિવાલપત્રોનું માનપત્ર મળ્યું એ બધાને જાણીતી વાત છે. આ કમીશન હિન્દુસ્થાનનાં બધાં મોટાં મોટાં શહેરોમાં ફર્યું અને તે બધે ઠેકાણે મુંબાઇની માફક કાળા વાવટાઓના દેખાવોથી જ સમાપ્તિ થઇ હતી. પરંતુ દુર્ભાગ્યે લાહોરમાં જ્યાં આ કમીશને પગ મુક્યો કે તરતજ ત્યાંના ડીસ્ટ્રીક્ટ મેજીસ્ટ્રેટે ૧૪૪મી કલમ લાગુ પાડી સરઘસો વિગેરે કાઢવાનો મનાઇહુકમ જાહેર કર્યો. આ હુકમ તદ્દન ગેરવ્યાજબી હતો અને તેથી પંજાબકેસરી સ્વર્ગસ્થ લાલા લજપતરાયની સરદારીનીચે સરઘસ કાઢવાનો નિશ્ચય થયો અને તે શહેરમાથી નીકળી સ્ટેશન તરફ રવાના પણ થયું. સ્ટેશન ઉપર પોલીસનો જબરદસ્ત પહેરો હ કોઇ પણ

જ નહી પણ બધા રસ્તાઓને તાર બાંધી બંધ કરી દીધા હતા. સરઘસ સ્ટેશનપર પહોંચ્યું. પોલીસ સુપરીન્ટેન્ડન્ટ મી–સ્કોટે સરઘસ અટકાવવાનો પોલીસને હુકમ કર્યો. પોલીસે છૂટે હાથે લાઠી ચલાવી સરકાર તરફ વફાદારી દર્શાવી. લાલાજી ઉપર પણ પ્રહાર કરતાં પોલીસ શરમાઇ નહીં, પરંતુ એ નરવીર લાલાજીએ એ જબરદસ્ત લાઠીના પ્રહારો સામી છાતીએ ઝીલ્યા. તેજ દીવસથી તે બીમાર પડયા. છાતીમાં એવી તો જોરથી લાઠી લાગેલી કે તેજ વખતે તેઓ બેભાન થઈ ગએલા. હજારો લોકો એ લાઠીઓ ખાઇ પાછા ગયા. સાંજરે સભા થઇ. તેમાં લાલાજીએ કહ્યું કે "જે લાઠીઓ આજ પોલીસે અમારા ઉપર ચલાવી છે તે દરેક લાઠી બ્રીટીશ સરકારના કફનની ખીલી બનશે." એ અઠવાડીઆ પછી એટલે તા–૭–મી નવેમ્બર ૧૯૨૭ ને રોજ તેમનો આત્મા આ સંસારમાંથી કૂચ કરી ગયો.

લાઠીનો બચાવ

લાલા લજપતરાયના અચાનક મૃત્યુથી સમસ્ત ભારતમાં ખળભળાટ મચી રહ્યો. જ્યાં જુઓ, જ્યાં સાંભળો ત્યાં લોકોના મ્હોંમાં એકજ વાત હતી કે લાલાજીનું મૃત્યુ પોલીસની લાઠીઓથી થયું. ભારતના તમામ નગરોમાં સભાઓ ભરાઈ, સરઘસો નીકળ્યાં, હડતાલ પડી અને સરકારને જાહેર કરવામાં આવ્યું કે લાલાજીના મૃત્યુની તપાસ કરાવે. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે સરકારે રાવળપીંડીના કમીશનર મી. બેયર્ડની આ ઘટનાની તપાસ કરવા નીમણુક કરી. તેમણે (મી. બેયર્ડે) દેશના કેટલાક નેતાઓને સાક્ષી આપવાને બોલાવ્યા પણ તેમની સાથે તપાસ કરવામાં કોઇપણ ભારતવાસી નહી હોવાથી તેઓ તેમની પાસે સાક્ષી આપવા ગયા નહી. કેટલાક સરકારનાં માણસોની જુબાનીનો આધાર લઇ એવો ચુકાદો આપ્યો કે પોલીસે જે કંઇ કર્યું હતું તે બરાબરજ કર્યું હતું. શાંતિ સ્થાપવાને જેટલું કરવું જોઇએ [illegible] બેયર્ડનો

ફેસલો વાંચી ડૉ. મહમદ આલમે પંજાબની કાઉન્સીલમા એવી દરખાસ્ત મુકી કે લાલાજીના મૃત્યુની ઘટનાના સંબંધમાં તપાસ કરવા માટે એસેમ્બ્લી તરફથી એક કમીટી નીમવામાં આવે પરન્તુ આ દરખાસ્ત પસાર થઇ નહી. મી અર્મવીન્ટરટને કહ્યુ કે લાલાજીનું મૃત્યુ પોલીસના લાઠીમારથી થયુ એનો કોઈ પુરાવો નથી. સાઇમન કમીશનનો વિરોધ કરવાને માણસો સ્ટેશનની હદની અંદર જવા માગતા હતા તેથી પોલી-સનું એ કર્તવ્ય હતુ કે તે તેમને અંદર જતા અટકાવે અને કમીશનનું રક્ષણ કરે ! અર્મવીન્ટરટનના આ જવાબથી લોકોના હૃદયમાં દુઃખ અને ગુસ્સો વધી ગયો નવજુવાનોની આંખોમાંથી અગ્નિ વરસવા લાગ્યો.

સોન્ડર્સનું ખૂન

૧૭ મી ડીસેમ્બર, ૧૯૨૭ને દીવસે લાલાજીના મૃત્યુથી બરાબર એક મહીના બાદ, સાંજના પોણા પાંચ વાગે આસીસ્ટન્ટ પો સુપરીન્ટેન્ડન્ટ મી સોન્ડર્સ પોતાની ઓફીસમાંથી બહાર નીકળ્યા અને પોતાની મોટર સાઇકલ ઉપર બેસવા જતા હતા એટલામાજ કોઇએ તેમના ઉપર પીસ્તોલ છોડી. ગોળી લાગતાં વેતજ જમીન ઉપર ઢળી પડયા. તેમનો ' રીડર ' ચનાનસીંહ તેમની પાસેજ ઉભો હતો તે પેલાને પકડવા દોડયો પણ તેને પણ એક ગોળી વાગી અને જમીન માપતો થઇ ગયો. કહેવાય છે કે ગોળી ચલાવનાર બે નવજુવાન હતા અને તેઓ છએક ગોળીઓ છોડી પોતાનું કામ આટોપી, ડી. એ. વી. કૉલેજની અંદર નાસી ગયા અને પછીથી કોઇને દેખાયાજ નહીં. એ વખતે તે સ્થળે પોલીસ આવી પહોંચી અને ડી. એ. વી. કૉલેજની ચારે તરફ ઘેરો ઘાલી મારનારની તપાસ કરવા માંડી પણ કંઇ પત્તો ન મળ્યો. બીજે દીવસે કેટલાંક ઘરોની તપાસ કરી અને લગભગ ૨૨ માણસોને શક ઉપરથી પકડયા.

થોડા દિવસ બાદ લાહોરની દીવાલો ઉપર લાલ કાગળીઆં ચોઢા- એલાં દેખાયાં. તેમાં સરકારને ધમકી આપવામાં આવી હતી. નીચે " બલરાજ હિન્દુસ્થાનના રીપબ્લીકન આર્મીના સેક્રેટરી " એવા હસ્તાક્ષર હતા. ભીંતપત્રિકામાંનો વિષય એ હતો કે ' સોન્ડર્સને મારી નાખવામાં કોઇ જાતિદ્વેષ નહોતો પણ લાલા લજપતરાયની હત્યાનો બદલો લેવાનોજ મુદ્દો હતો આ પત્રિકાઓ જોઈને પોલીસ ગભરાટમાં પડી ગઈ અને બલરાજનો પત્તો મેળવવા લાગી, પરંતુ બધી મહેનત નિષ્ફળ ગઇ. પોલીસે શંકા ઉપર પકડેલા બધાને આ ખૂન સંબંધમાં ખૂબ પ્રશ્નો પૂછ્યા, પણ કોઇએ કશુંએ ના બતાવ્યું અને અન્તે બધાને જામીન ઉપર છોડવાં પડયા.

એસેમ્બલીમાં બોંબ.

ઈ. સ. ૧૯૨૯ ની ૮મી એપ્રીલે દીલ્હીની લેજીસ્લેટીવ એસેમ્બલી—વડી ધારાસભામાં " પબ્લીક સેફટી બીલ " રજુ કરવામાં આવ્યું. જ્યારે તેના પ્રમુખ શ્રી. વીઠલભાઇ પટેલ પોતાનો ફેંસલો સંભળાવવાને ઉભા થયા કે તરતજ એક જોરશોર ધડાકો થયો અને આખો ' હોલ ' ધુમાડાથી ભરાઇ ગયો. ધુમાડો દૂર પણ થયો નહતો એટલામાં એકવાર ફરીથી જોસબંધ ધડાકો થયો. બધા લોકો ભયભીત થઇ ગયા. હોહા થઇ રહી. ધમાચકડી થઈ રહી અને અંધારામાં દોડતા લોકો એક બીજા ઉપર પડવા લાગ્યા. ધુમાડો ઓછો થવા માંડયો એટલે લોકોએ જોયું કે પ્રમુખની 'ગેલેરી' ની સામે બે નવજુવાન ઉભા હતા અને હસતા હતા. એમાંના એકના માથા ઉપર ' હેટ ' હતી અને બીજાનું માથું ઉઘાડું હતું. એ વખતે એમણે પોતાના ગજવામાંથી લાલ રૂમાલ કાઢયો અને ' હોલ ' માં ફેંકી દીધો. એ લાલ રૂમાલ લોકોએ લીધોએ નહોતો એટલામાં એમણે પીસ્તોલ કાઢી. અને ફોડવાની શરૂઆત કરી દીધી. પરંતુ તે ફોડવામાં તેમનો કોઇને મારવાનો ઉદ્દેશ નહોતો કેમકે જો કોઈને મારી નાખવાનો વિચાર હોત તો આવા વખતે બે ચાર માણસોને મારી

નાખવા એ સહેજ વાત હતી. એટલામાં એક પોલીસ ઇન્સ્પેકટર એ બન્ને નવયુવકોને પકડવાને આગળ વધ્યો. આ જોઇને તે બન્ને જણાઓ પોતે જાતે જઈને તેને તાબે થયા. તે વખતે તેમનું મુખમંડલ સમુદ્રની પેઠે શાન્ત-ગંભીર હતું. કોઇ જાતનો ભય નહોતો. તેમને પકડયા પછી લોકોનો શ્વાસ નીચે બેઠો અને જોયું તો જણાયું કે બન્ને બોંબ સરકારી બેંચમાં જ્યાં કોઈ બેઠું નહોતું ત્યાં ફુટયા હતા અને તેથી કેટલીક લાકડીઓ તુટી ગઇ હતી. આ બોંબ ફાટવાથી પાંચ ૭ સરકાર પક્ષના સભ્યોને ધાક લાગી અને તેમાં મી. સતરંજન દાસને વધારે ધાક લાગવાથી મૂર્છિત થઇ ગયા. આ સિવાય સર જ્યોર્જ શુસ્ટર અને શંકર રાયને પણ અસર થઈ. આ ઘટના પછી પ્રમુખ સાહેબ શ્રી. પટેલ ઉઠીને પોતાના ઓરડામાં ચાલી ગયા અને એસેમ્બ્લી ચાર દીવસ માટે મુલ્તવી રાખી. આ વખતે પોલીસે તે હૉલને ચારે તરફથી ઘેરી લીધો. જે લોક અંદર હતા તેમની સારીરીતે પુરેપુરી તપાસ કરીને પછીથી બહાર જવા દેવામાં આવ્યા.

સરદાર ભગતસીંહ અને દત્ત

સરદાર ભગતસિંહ અને શ્રી. બટુકેશ્વર દત્ત (બી૦કે૦દત્ત) જે બે નવજુવાનોને બોંબ ફેકવા માટે પકડવામાં આવ્યા હતા તેમાંના એકને નવિ દિલ્હીના થાણાંમાં અને બીજાને સંદરના થાણામાં રાખવામાં આવ્યા હતા. આ બેને પકડયા પછી એમ ખબર પડી હતી કે એકનું નામ ભગતસિંહ અને બીજાનું નામ બટુકેશ્વર દત્ત હતું. સરદાર ભગતસિંહ સરદાર અજીતસિંહ જે ૧૯૦૭માં લાલા લજપતરાયની સાથે માંડલેમાં રાજદ્વારી કેદી તરીકે નજરકેદ હતા તેમના ભત્રીજા હતા. તેમના પીતા સરદાર કીશનસિંહ આખા હિંદુસ્થાનમાં પ્રસિદ્ધ એવા રાષ્ટ્રીય નેતા છે. સરદાર ભગતસિંહનું આયુષ્ય તે વખતે લગભગ ૨૪ વર્ષનું હતું. ઈ. સ. ૧૯૧૯ માં જ્યારે રૉલેટ ઍક્ટની ચળવળ પૂર જોસમાં હતી ત્યારે લાહોરમાં એક નેશનલ

કોલેજ ખોલવામાં આવી હતી. ઘણા વિદ્યાર્થીઓ સરકારી અથવા સરકારી ગ્રાંટ લેતી ખાનગી કોલેજો છોડી આ કોલેજમાં દાખલ થયા હતા. સરદાર ભગતસિંહ પણ આ કોલેજમાં ભણેલા અને તેમાં નેશનલ યુનીવર્સીટીની બી૦ એ૦ ની પરીક્ષા પસાર કરી હતી.

શ્રી. બટુકેશ્વર દત્ત ની ઉમ્મર આશરે ૨૩ વર્ષની છે. તે બંગાળામાં વર્ધમાન જીલ્લામાં રહેતા મી૦ જી૦ બી૦ ધારાસભામાં શી દત્તના પુત્ર છે. પોલીસે આ બન્નેને અનેક રીતે દાખલ થયા? પ્રશ્નો પૂછેલાં પણ તેમણે પોતાનું નામ અને ઠેકાણા સિવાય કાંઇ જણાવ્યું નહતું. પોલીસે પોતાના રજીસ્ટર મારફત જે કાંઇ મેળવ્યું તે એ હતું કે ભગતસિંહ પહેલા કોરી કાવત્રામાં ગીરફતાર થયા હતા પણ કંઈ પુરાવો નહિ મળવાથી છોડી દેવામાં આવ્યા હતા. તે ઇ. ૧૯૨૮ ના જુલાઈ માસમાં ઘેરથી ચાલ્યા ગયા હતા અને પછી તેમનો પત્તો મળ્યો ન હતો. ત્યારપછી તે દિલ્હીના એસેંબલી હોલમાં દેખાયા હતા. એ દિલ્હી શીરીતે આવ્યા, ક્યારે આવ્યા અથવા ક્યાંથી આવ્યા એ બાબતોમાં નવજુવાનોએ કાંઇ માહિતી આપી નહિ. પોલીસ અધિકારી તેમને પુછી પુછીને કંટાળી ગયા. પણ તેમણે કોઇ બાબતની ખબર પડવા દીધી નહિ પણ તપાસ કરતાં ભગતસિંહ પાસેથી બે પીસ્તોલ મળી આવી હતી. આમાંની એક બે ગોળી છોડી શકાય તેવીનો એસેંબલી હોલમાં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો અને બે ગોળી છોડ્યા પછી તેનો ઘોડો ઉંચો રહી ગયો હતો અને તે ઘોડી ગયાથી વધારે ગોળી છોડી શકાયો નહતો. આ વખતે ભગતસિંહે બીજી પીસ્તોલ કાઢવાનો પ્રયાસ કર્યો પણ તે તત્કાળ પકડાઇ ગયા હતા. બટુકેશ્વર દત્ત પાસે કાંઇ હથીયાર હતાં નહિ. એસેંબલી હોલમાં બોમ્બ ફેંકવાથી આખા દેશમાં ખળભળાટ થયો હતો. એ હોલપર આજ પોલીસ પહેરો રહે છે અને અંદર પાસવિના

કોઈ જઈ શકતું નથી તો આ લોકો અંદર શીરીતે ગયા, કયે રસ્તેથી ગયા એ એવી બીના હતી કે જે જાણીને આખો દેશ ચકિત થયો હતો.

તંત્રીની ઓફીસ પર દરોડા !

જંગલના દાવાનલની માફક આ ખબર દિલ્હીથી આખા દેશમાં પ્રસરી ગયા. તારઉપર તાર છુટયા, વર્તમાન પત્રોમાં ખબર છપાઈ અને બીજે દિવસે દિલ્હીના પત્રમાં તો સરદાર ભગતસિંહ ને દત્તની–છબી પણ આવી ગઈ અને "પીપલ"માં ભગતસિંહનું ટુંકજીવન પણ છપાયું. પોલીસને પણ આશ્ચર્ય થયું કે આ વર્તમાન પત્રના તંત્રી પાસે ભગતસિંહની છબી અને જીવન વૃત્તાંતની શીરીતે માહીતી મળી. પોલીસે તે બાબતની તંત્રીને પુછપરછ કરતાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે એસેંબલી હોલમાં બોમ્બ ફેંકવામાં આવ્યો ત્યાર-પછી થોડા વખતમાં કોઇ નવયુવક આ પત્રની ઓફીસના દરવાજા પાસે આવ્યો હતો અને પટાવાળાને એક પાકીટ તંત્રીને પહોંચાડવા માટે આપી ચાલ્યો ગયો હતો. તંત્રીએ આ પાકીટ ખોલ્યું તો તેમાં ભગતસીંહની છબી અને તેમનું ટુંક જીવન લખવામાં આવ્યું હતું. આ બોમ્બની બાબતમાં ઘણાં પત્રોએ અગ્રલેખ લખ્યા અને આ વાત આખી દુનીયામાં પ્રસરી ગઇ. બોમ્બ ફેંકયા પછી જે લાલ ચોપાનીઆં ત્યાં હોલમાં ફેંકવામાં આવ્યાં હતાં તે ઉપરથી વાંચનાર સમજી શકશે કે ભગતસિંહ અને દત્તનો વિચાર કોઇને મારી નાખવાનો નહતો પણ બહેરાને સંભળાવવા અને સરકારને ચેતવવા માટે બોમ્બ ફેંકવાનો હતો.

પોલીસનાવ્યર્થ પ્રયાસો

સરદાર કીશનસિંહને ભગતસિંહના ગીરફતાર થયાના ખબર પહોંચતાં જ તે તરત દિલ્હી તરફ રવાના થઇ ગયા હતા. તેમની ભગતસિંહની મુલાકાત લેવાની અરજી કેટલોક વખત થયા પછી સ્વીકારવામાં આવી હતી. મુલાકાત લીધા પછી તેમણે બચાવ કરવા માટે દિલ્હી [illegible]

ને રોકયા. પોલીસે આ બન્ને ગુન્હેગારોને કાવત્રાનો પત્તો મેળવવા ખુબ સમજાવ્યા અને પ્રયત્ન કર્યા પણ તેમાં સફળ થયા નહિ. જ્યારે કોઇ પોલીસ અધિકારી તેમની યુકિતઓની બાબતમાં કંઇ સવાલ પૂછતા ત્યારે તે કાંઇ પણ જવાબ દેતા નહિ. જ્યારે પોલીસને કંઇ પણ ખબર ન પડી ત્યારે તે દિલ્હીની બધી હોટલોમાં ફર્યા અને બધાને તેમના ફોટા બતાવ્યા પણ કાંઇ બાતમી મળી નહી.

લાહોરની બોમ્બ ફેકટરી

૪. ૧૯૨૯ ના એપ્રીલ માસમાં લાહોરમાં કિલા ગુજ્જર સિંહની પાસેના એક મકાનને પોલીસે સવારે સાત વાગે ઘેરો ઘાલ્યો. આ મકાનના માલીક મીરઝા મહમદ બશીરને તેમણે છાપો મારતી વખતે સાથે રાખ્યો હતો. આ મકાન એક યુવાન ભગવતી ચરણના નામથી ભાડે રાખવામા આવ્યુ હતું જે સમયે પોલીસ ત્યાં પહોંચી તે સમયે ત્યાં ત્રણ નવ યુવાનો બેઠા હતા અને તેમને પોલીસે ગીરફતાર કર્યા. આમાના એક જણ પાસે પીસ્તોલ હતી પણ તેણે તે ચલાવી નહિ જડતી લીધાથી ત્યાંથી બોમ્બ બનાવવાની બહુ સામગ્રી અને બોમ્બ મળી આવ્યા. બપોરે બે વાગે તપાસ પુરી થઇ અને પછી પોલીસ બધો સામાન મોટરમાં નાખી પોતાની જોડે લઇ ગઇ. ભગવતીચરણ પોલીસના હાથમાં ન આવ્યા. તે બે દિવસથી લાહોરમાં ન હતા. પોલીસે તેમની રહેવાની જગાએ પણ જડતી લીધી પરંતુ કાંઇ મળી આવ્યું નહિ. જે ત્રણ યુવાનોને ગીરફતાર કર્યા હતા તેમને થાણામાં લઇ જવામા આવ્યા. આ ત્રણના નામ સુખદેવ, જયગોપાલ અને કીશોરીલાલ હતાં. પોલીસે આ ત્રણેને જુદી જુદી કોટડીમાં પુરી દીધા અને બાતમી પુછી. પહેલાં તો તેમણે કશું ન કહ્યું પણ થોડા દીવસ પછી એક જણે કંઇ બાતમી આપી જેથી પોલીસને સોન્ડર્સના ખુનનો કાંઇ પત્તો મળી ગયો. જે એ વ્ય કે લાહોર, અલ્હાબાદ, કાનપુર, બનારસ વગે

શહેરોમાંથી કાંઈ નવયુવાનોને ગીરફતાર કરવામાં આવ્યા. આથી પોલીસને કાવત્રાનો કાંઇક પત્તો લાગ્યો. ધીરે ધીરે તેમને બધી ખબર પડી ગઇ. લાહોરમાં બોમ્બ ફેકટરી પકડાયા પછી સહરાનપુરમાં એક બીજી બોમ્બ ફેકટરી પકડાઇ ગઇ. એમાથી પણ પોલીસના હાથમા થોડા બોમ્બ આવ્યા. જે મકાનમાંથી બોમ્બ પકડાયા ત્યાં ત્રણ નવયુવાનો ગયાપ્રસાદ, શિવવર્મા અને જયદેવ રહેતા હતા. આ ત્રણે જણને પકડવામાં આવ્યા. સોન્ડર્સનું ખુન અને કાવત્રાના સંબંધમા પકડાયેલા યુવાનોનાં નામ નીચે મુજબ છે—

(૧) સુખદેવ–લાયલપુર. (૨) કીશોરીલાલ–હોશીયારપુર
(૩) ગયાપ્રસાદ–કાનપુર (૪) જીતેન્દ્રનાથ દાસ–કલકત્તા
(૫) શિવવર્મા–સહરાનપુર (૬) જયદેવ–સહરાનપુર
(૭) કેવલનાથેતિ–કલકત્તા (૮) ભગતસીંહ–લાહોર
(૯) બટુકેશ્વર દત્ત–વધમાન (૧૦) દેશરાજ–લાહોર
(૧૧) પ્રેમદત્ત–ગુજરાત (૧૨) મહાવીર–ઇટાવા
(૧૩) અજય કુમાર ઘોષ–કાનપુર(૧૫) સુરેન્દ્રનાથ પાંડે

આ ઉપરાંત નીચે લખેલા યુવાનોની પણ પોલીસને જરૂર હતી પણ તેઓ પકડાયા ન હતા.

(૧) યશપાલ–લાહોર (૨) ભગવતીચરણ–લાહોર
(૩) ચન્દ્રશકર આઝાદ–બનારસ(૪) સદગુરૂ દયાલ–કાનપુર
(૫) કૈલાસપતિ–બનારસ (૬) વિજય કુમાર સીન્હા
(૭) રાજગુરૂ—પુના (૮) રઘુનાથ—બનારસ

આમાંથી રાજગુરૂ અને વિજયકુમાર મુકદ્દમો શરૂ થયા પછી થોડે દિવસે ગીરફતાર કરવામાં આવ્યા. નીચે લખેલા, સાત જણ. તાજ તરફના સાક્ષી બન્યા—જયગોપાલ, હંસરાજ, રામશરણદાસ, પ્રેમદત્ત, લલિતકુમાર મુકરજી, ફણીન્દ્ર ઘોષ અને મનમોહન મુકરજી.

પહેલાં આ મુકદ્દમો શ્રીકૃષ્ણ નામના એક સ્પેશીયલ મેજીસ્ટ્રેટને સોંપવામાં આવ્યો હતો.

ઇન્કીલાબ ઝીંદાબાદ

પોલીસે સરદાર ભગતસિંહ અને બી. કે. દત્તની સામે બે આરોપો મુકી કામ ચલાવ્યું. પહેલો આરોપ તેમણે વડી ધારાસભાના હોલમાં બૉંબ ફેંકી સભાસદોને મારી નાખવાનો પ્રયાસ કરવાનો અને બીજો અચાનક સળગી ઉઠે એવો પદાર્થ તેમની પાસે રાખવાનો હતો. જ્યારે તેમનો કેસ કોર્ટમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો અને તેઓને કોર્ટના મકાનના ઉમરામાં દાખલ કરવામાં આવ્યા કે તરત તેમણે "ઇન્કીલાબ ઝીન્દાબાદ" ના પોકાર કર્યા. કોર્ટમાં સાર્જન્ટ ટેરીએ જણાવ્યું કે જે સમયે મેં આ બન્નેને ગીરફતાર કર્યા તે સમયે તે પૈકી એક જણ ગોળીબ્હાર કરી રહ્યો હતો, પણ મેં તરત જ તેના હાથમાથી પીસ્તોલ છીનવી લીધી હતી. જેમને આ બનાવ પ્રત્યક્ષ રીતે જોનારાઓ તરીકે સાક્ષીમાં રાખવામાં આવ્યા હતા તેમણે જણાવ્યું કે પહેલો બૉંબ સરદાર ભગતસિંહે અને ત્યારપછી બીજો બી. કે. દત્તે ફેંક્યો હતો. બૉમ્બ ફેંક્યા પછી બન્નેએ લાલ પત્રિકાઓ ફેંકી હતી અને ત્યારપછી ફરીથી બ્હાર કર્યા હતા. રસાયણીક ચીજોના અનુભવી અમલદારે જણાવ્યું હતું કે જે બૉમ્બ એસેમ્બલીમાં ફેંકવામાં આવ્યો હતો તે એવા પ્રકારનો હતો કે તેથી ઘણાના જાન જવાનો સંભવ હતો પરંતુ એ એક ચમત્કારની વાત છે કે તેથી કેમ કોઈ મર્યું નહિ.

બૉંબ શા માટે?

અદાલતે પોલીસ સાક્ષીઓની જુબાની લીધાબાદ તહોમતદારોની વિરૂદ્ધ ગુન્હાનો આરોપ મુક્યો અને તેમનો કેસ સેશન્સ કોર્ટને સુપ્રત કર્યો. સેશન્સ જજે જ્યારે ગુન્હેગારોને તેમની હકીકત દર્શાવવા ફરમાવ્યું ત્યારે તેમણે એકત્ર એક જ લેખી હકીકત રજુ કરી. તેમાં તેમણે જણાવ્યું કે "અમારી ઉપર જે ભયાનક દોષનું આરોપણ કરવામાં આવ્યું છે તે સંબંધમાં અમે નીચેની નિવેદન રજુ કરીએ છીએ.

"આ વિષયમાં બે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. પહેલો પ્રશ્ન તો એ છે કે વડી ધારાસભાના હોલમાં બૉંબ ફેંકવામાં આવ્યો હતો કે કેમ અને કદી ફેંકાયો હોય તો તેનું શું કારણ હતું? બીજો પ્રશ્ન એ છે કે નીચલી કોર્ટે આ બાબતમાં જે દોષનું આરોપણ કર્યું છે તે ખરું છે કે નહિ. પહેલા પ્રશ્નના સંબંધમાં અમારો જવાબ એ છે કે હા, એ વાત ખરી છે કે વડી ધારાસભાના હોલમાં અમે બૉમ્બ ફેંક્યો હતો, પરંતુ આ બનાવ પ્રત્યક્ષ જોનારા તરીકે જુબાની આપનારા ઓમાંથી કેટલાકે તદ્દન જુદી સાક્ષી રજુ કરી છે, પરંતુ બૉંબ અમે ફેંક્યો હતો એ વાતનો અમે સ્વીકાર કરતા હોવાથી એ સાક્ષીઓની જુબાનીના સંબંધમાં અમે કાંઇ કહેવા નથી ઇચ્છતા. તેના એક દાખલા-રૂપે અમે એમ કહી શકીએ છીએ કે સાર્જન્ટ ટેરીએ પોતાની જુબા-નીમાં એવું જે જણાવ્યું છે કે તેણે અમારામાંના એકના હાથમાંથી પીસ્તોલ છુંટવી લીધી હતી તે તદ્દન અસત્ય છે કારણકે તે સમયે અમારી જાતને અમે જાતેજ પોલીસને અર્પણ કરી હતી તેમજ અમારામાંના કોઇના પણ હાથમાં પીસ્તોલ ન હતી. બીજા સાક્ષીઓ-એ જેમણે પોતાની જુબાનીમાં એવું જે જણાવ્યું છે કે તેમણે અમને બૉમ્બ ફેંકતા જોયા હતા તેમાં તેમણે અસત્ય બોલવામાં રતીભાર પણ કસર નથી રાખી. પહેલા પ્રશ્નમાંના પાછલા પ્રશ્નના જવાબમાં અમે લાંબુ નિવેદન રજુ કરવા ઇચ્છીએ છીએ કારણ કે જેને માટે અમારે ધારાસભામાં બૉમ્બ ફેંકવો પડ્યો તેની સર્વ વિગતોનું અમે વર્ણન કરવા ઇચ્છીએ છીએ.

બહેરાઓને લાલબત્તી

કેટલાક પોલીસ અમલદારોએ જેલમાં અમારી મુલાકાત લીધી હતી અને તેમાં તેમણે અમને જણાવ્યું હતું કે વાઇસરોયે વડી ધારાસભામાં આ બનાવ વિષે બોલતાં જણાવ્યું હતું કે આ બનાવ એકાદ વ્યક્તિના કારસ્થાનનો નથી પરંતુ કોઇ

લાગ્યું કે અમારા બનાવનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તો હવે સારી રીતે સમજાયો જણાય છે. માનવ જાતી પ્રત્યેનો અમારો પ્રેમ કોઈથી ઉતરતો નથી. અમારે કોઈ વ્યક્તિ સાથે વેરભાવ પણ નથી. એટલું જ નહિ પણ અમે મનુષ્યની જીંદગીને શબ્દોમાં ન વર્ણવી શકાય એટલી પવિત્ર લેખીએ છીએ. અમારા સંબંધમા દીવાન ચમનલાલે જણાવ્યું તેમ અમે કોઇ પણ પ્રકારે કુકર્મ કરનારાઓ કે દેશના શત્રુ પણ નથી. તેમજ લાહોરના ટ્રીબ્યુન પત્રે અને કેટલાક બીજા લોકોએ કહ્યું હતું તેમ અમે દીવાના પણ ન્હોતા બન્યા. અમે ઘણી નમ્રતાપૂર્વક જણાવવા માગીએ છીએ કે અમે જેવા અમને દર્શાવવામાં આવે છે એવા નથી પરંતુ અમે તો કેવળ દેશના ઇતિહાસનો ગંભીર પ્રષ્ટિએ વિચાર કરનારા તેમજ દેશની સ્થિતિનું વિચારપૂર્વક દીગ્દર્શન કરનારા છીએ. અમારૂ વેર એક એવી સંસ્થા સાથે છે કે જે શરૂઆતથી પોતાનો દોરદમામ દર્શાવતી આવી છે અને જે આજ સુધી અત્યાચારની પાશવી શક્તિનું પ્રદર્શન કરી રહી છે. જ્યારે જ્યારે અમે આ પ્રશ્નપર વિચાર કર્યો ત્યારે અમને જણાયું છે કે આ સંસ્થા ભારતમૈયાનું સંસારની દ્રષ્ટિ સમક્ષ અપમાન કરવા તેમજ તેની પડતી કરવા માટે ઉપસ્થિત થયેલી છે.

પ્રજાની માગણીઓ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓએ વારંવાર રજુ કરેલી છે પરંતુ તે સામે પ્રષ્ટિ પણ ન ફેંકાઈ અને ધારાસભામાં પસાર થયેલા ઠરાવો પગ નીચે રોળાયા. જે બીલો પ્રજા-પ્રતિનિધિઓએ નામંજુર કર્યાં હતાં તે ગમે તેમ કરીને પસાર કરાવાયાં. આ બધી હકુમત જે કરોડો ગરીબ કામદારોના પસીનાના પૈસે રચાઇ છે તે હકુમત અમે માનીએ છે કે તે કેવળ નગારાના પોલ જેવી છે અને ...જનનાથી ભરપુર છે. કેવળ પ્રપંચરૂપ છે... ધારાસભામાં ટ્રેડ યુનીયન પરની ચર્ચાઓ સાંભળ્યા પછી અમારામાં એ બાબતમાં સંપૂર્ણ

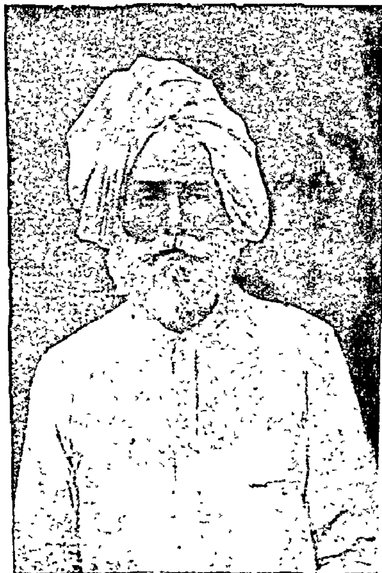
સ્થિતિ સુધારવાના કામમાં અંતરાયરૂપ થવા માટે તૈયાર થયેલી છે. "ઇંગ્લાંડને તેના સ્વપ્નામાંથી જગાડવાને બોમ્બની જરૂર છે એવી મતલબનાં વચનો મહૂંમ એસ. આર. દાસ—જે એક વખત ગવર્નર જનરલની કારોબારી સમિતિના કાયદા સભાસદ હતા તેમણે પોતાના એક પત્રમાં પ્રકટ કર્યા હતાં. એ વચનોને સ્મરણમાં રાખીને અમે ધારાસભામાં બોમ્બ ફેંક્યો. તેમ કરવાનું કારણ માત્ર એ જ હતું કે જે મનુષ્યો અથવા તો બીજાઓ કે જેઓ પાસે પોતાના હૃદયના ભાવ પ્રદર્શિત કરવાને સાધન ન હતાં તેમની વતી સરકારને અમે સાવધ કરવા ઇચ્છતા હતા. અમારો ઉદ્દેશ બહેરાઓને સાંભળતા કરવાનો અને ગાફીલોને વખતસર ચેતવણી આપવાનો જ હતો. અમારી જેમ બીજાઓ પણ તીવ્ર વેદના અનુભવી રહ્યા છે અને હિન્દી જન સમુદ્રના શાંત દેખાતા સમુદ્રમાં થોડા જ વખતમાં તોફાન ફાટી નીકળવાનું છે. જેઓ આગળ રહેલાં ગંભીર જોખમો પ્રતિ દુર્લક્ષ કરી વેગથી માર્ગ કાપે જાય છે તેમને ચેતાવવાને અમે લાલ બત્તી જગાવી છે. અમે તો માત્ર એ જ સૂચન કર્યું છે કે 'અહિંસા' અને 'શાન્તી'નો યુગ હવે ખતમ થયો છે. માનવ જીવન પ્રત્યે અમને હાર્દિક પ્રેમ છે અને તેથી તેને સાવધાન કરવા અમે આ માર્ગ ગ્રહણ કર્યો છે કે જેથી ભવિષ્યમાં આવનારી અસંખ્ય વિપત્તિઓમાંથી તેઓ બચી શકે, પરંતુ વિદેશી સરકાર અને દેશી આગેવાનોએ પોતાના કાન બંધ કરી દીધા હતા અને તેથી અમે તેમને ફરીથી સચેત કરવા ચાહતા હતા. અમારા બોમ્બ ફેંકાયાથી જે સભાસદોને ઇજા થવા પામી હતી તેમની સામે કે બીજા કોઇ સભાસદો સામે અમારે વેરભાવ ન હતો. અમે તો ફરીથી એ વાત જણાવવા માગીએ છીએ કે અમે તો માનવ-જીવનને એક પવિત્ર જીવન સમજીએ છીએ. નિર્દયતાથી પણ મનુષ્યોને મારી નાખવા એવું જે સીપાઇઓને શીખવવામાં આવે છે એવા સીપાઇઓ અમે નથી. અમારે મન મનુષ્યજીવન પ્રત્યે ભારે આદર છે એટલું જ

છીએ. તો પણ એ વાત તો અમે સ્વીકારીજ લઇએ છીએ કે ધારાસભામાં અમે બોમ્બ જાણી જોઇને જ ફેંક્યો હતો.,

અમારા કાર્યનું પરિણામ જોઇને અમારી ભાવના વિષે નિર્ણય થવો જોઇએ. અમે જે બોમ્બ ફેંક્યો હતો તેથી એક બાજુની માત્ર થોડીજ તુટી હતી અને ડઝનથી પણ ઓછા સભ્યોને સાધારણ નજીવી ઈજા થઈ હતી. બોમ્બની સામગ્રીથી માહિતગાર અમલદારે જણાવ્યું હતું કે આ બોમ્બથી કોઇ મર્યું નહિ એ એક ચમત્કાર હતો. ખરી રીતે એ કાંઇ ચમત્કાર નહતો પરંતુ જે કાંઈ બન્યું તેજ ચમત્કાર હતો, કે જે અમે કરવા ઇચ્છતા હતા. પહેલાં તો એજ કે આ બોમ્બ અમે ખાલી જગા ઉપરજ નાખ્યો હતો. જો અમારે બોમ્બ જેવો બોમ્બ ઇન્સ્પેક્ટરે દર્શાવ્યો છે એવો હોત તો લાકડીઓના ચુરેચુરા થઇ ગયા હોત અને તમામ મનુષ્યો ત્યાંજ મરણ પામત. વળી અમે જો ધાર્યું હોત તો સરકારી સભાસદો અથવા તે સર જોન સાઇમન જેઓ પ્રજાના ભારે તિરસ્કારપાત્ર બન્યા હતા તેમને મારી શકતા હતા, પરંતુ અમારો ઇરાદો એ ન હતો. ચમત્કારની વાત તો એ હતી કે અમે જાણી જોઇને બોમ્બ ખાલી જગાપર ફેંક્યો હતો.'

ક્રાન્તિની કૂચ નહિ અટકે

'...બળનો જ્યારે કોઇના ઉપર હુમલો કરવા ઉપયોગ કરવામાં આવે છે ત્યારે તે હિંસા બને છે અને એટલે માટે તે નૈતિક દૃષ્ટિએ ગેરવાજબી છે. પણ બળનો જ્યારે કોઇ સારા કાર્યને આગળ ધપાવવા ઉપયોગ કરવામાં આવે છે ત્યારે તે નૈતિક દૃષ્ટિએ વાજબી ઠરે છે. અમે તે સંજોગોમાં બળનો ઉપયોગ જ નહિ કરીએ એ ભાવના આદર્શભક્તાના મનોરાજ્યની છે. દેશમાં જે નવી હિલચાલ ઉભી થઇ છે અને જેની અમે ચેતવણી આપી છે તેની સન્મુખ કે ... અને શિવાજી, કમાલપાશા અને

નગરા• નગનલાલના દાદા શેઠશ્રી અર્જુનલાલ કરમ શ્રી મુંબાઈ
માતુશ્રીના ભવા માટ અપણ કરાં છે

રીઝાખાન, વોશીંગ્ટન અને ગેરીબાલ્ડી, લાફાયેટ અને લેલીન સમા પુરૂષોના માર્ગદર્શક હતા. પરદેશી સરકાર અને હિન્દી નેતાઓએ આ નવી હીલચાલની હયાતિ અને તેની ભાવનાઓ સામે આંખો અને કાનો બંધ કર્યાનું જણાયાથી અમે એવી રીતે ચેતવણી આપવાનો અમારો ધર્મ માન્યો છે કે જે અણસાંભળી રહે જ નહિ. '......અમે વિચારણાપૂર્વક અમારા કૃત્ય માટે સજા સહન કરવાને અમારી જાતને સોંપી દીધી છે. અમે સામ્રાજ્યવાદી સીતમગરોને જણાવવા ઇચ્છીએ છીએ કે વ્યક્તિઓને કચડીને તમે ભાવનાઓ નહિ કચડી શકો. બે નાચીઝ માણસો કચડાવાથી પ્રજા નહિ કચડાઇ શકે. અમે કહેવા એ માંગીએ છીએ કે દમનનીતિ અને બેસ્ટાઇલના કિલ્લાઓ ફ્રાન્સની ક્રાન્તિકારી હિલચાલને કચડી શકયા નથી; ફાંસીના માચડાઓ અને સાઇબીરીઆની ખાણો રશીયન ક્રાન્તિને અટકાવી શક્યાં નથી; ખૂની રવિવારો' અને બ્લેક એન્ડ ટાન્સ આયરીશ સ્વાધીનતાની હિલચાલને ગુંગળાવી શક્યાં નથી; ત્યારે શું ઓર્ડીનન્સો અને પબ્લીક સેફ્ટી બીલો હિન્દુસ્તાનમાં પ્રગટેલી સ્વાધીનતાની જ્વાળાઓ ઓલવી શકશે? કાવત્રાના ભલે ગમે તેટલા મુકદ્દમાઓ ચલાવવામાં આવે, એ મહાન આદર્શને ભજતા તમામ જુવાનોને ભલે જેલવાસ આપવામાં આવે; પણ એ કોઇ ક્રિયાથી ક્રાન્તિની કૂચની રૂકાવટ નહિ જ થઇ શકે.

યજ્ઞવેદિમાં ધૂપ

'...ક્રાન્તિ એટલે ઉઘાડા ગેરઇન્સાફ ઉપર રચાયેલી અત્યારની સમાજરચનાનું પરિવર્તન. ક્રાન્તિનો અમારો એ અર્થ છે...ક્રાન્તિ દ્વારા અમે એવા પ્રકારની આખરી સમાજરચના રચવા માંગીએ છીએ કે જેના પરિણામે જગતની પ્રજાઓનો સંઘ સ્થપાશે અને માનવજાતિ મૂડીવાદની ગુલામી, દુઃખદારિદ્ર અને યુદ્ધના ભયમાંથી મુક્ત થશે એ ક્રાન્તિ એ માનવજાતિનો અવિચ્છેદ્ય અધિકાર છે. સ્વાધીનતા એ સર્વ કોઇનો અમર અધિકાર છે. કામદાર એ જ સમાજનો આધાર'

છે. જનસામાન્ય જ કુલ સત્તા ભોગવે એ ક્રાન્તિનું આખરી ધ્યેય છે. આ આદર્શોને માટે અને આ શ્રદ્ધાને કાજે અમને જે કાંઇ સજા ફટકારવામાં આવે તેને વધાવી લેવા અમે તૈયાર છીએ. ક્રાન્તિની આ યજ્ઞવેદીમા અમારા યૌવનને ધૂપ તરીકે સમર્પીએ છીએ. આવા ભવ્ય આદર્શની સિદ્ધિ માટે કોઇ બલિદાન મહાન છે જ નહિ. ક્રાન્તિ અમર રહો ! ઈન્કલાબ ઝીન્દાબાદ ! '

છેવટે સેશનજજે બન્નેનેદોષિત ઠરાવી કાળા પાણીની સજા ફરમાવી.

લાહોર કાવત્રુ

સરદાર ભગતસિંહ અને શ્રી૦ બી૦ કે૦ દત્તને એસેંબલી બોમ્બ કેસનો ફેંસલો થયા પછી લાહોર લાવવામાં આવ્યા અને તેમને લાહોર કાવત્રામા મદદગાર તરીકે સામેલ કરવામાં આવ્યા એ કેસ ચાલ્યો કે તરત સરદાર ભગતસિંહ અને શ્રી૦ બી૦ કે૦ દત્તે રાજદ્વારી કેદીઓ તરફ ચલાવવામાં આવતી ગેરવર્તણુકના વિરોધ તરીકે ભૂખમરાની હડતાળ શરૂ કરી. ૧૬ મી જુલાઇને દિવસે કેદીઓએ પોલીસની વિરુદ્ધની ફરીયાદ અદાલતને કરી પણ અદાલતે તેના તરફ ધ્યાન ન આપ્યુ. ૧૮ મી જુલાઇને દિવસે ડીસ્ટ્રીક્ટ મેજીસ્ટ્રેટની સમક્ષ પણ સદરહુ બોરસ્ટલ જેલના સુપ્રિન્ટેન્ડંટ વિરુદ્ધ ફરીયાદ કરી જેમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું, કે રાજદ્વારી કેદીઓ તરફ સદ્વર્તન ચલાવવામાં આવતું નથી પણ આ ફરિયાદથી પણ કાંઈ વળ્યુ નહિ. આનુ પરિણામ એ આવ્યું કે સઘળા કેદીઓએ ભૂખમરાની હડતાળ શરૂ કરી. આ હડતાળ બહુ દિવસ ચાલી અને કેટલાક આરોપીઓ બહુ અશક્ત બની ગયા અને કોર્ટમાં હાજર થઇ શકયા નહિ. સ્પેશીયલ મેજીસ્ટ્રેટે આરોપીઓની ગેરહાજરીમા કેસ ચલાવ્યો અને આરોપીઓના વકીલે આનો વિરોધ કર્યો. આથી કોર્ટને કેસ મુલતવી રાખવો પડયો. જો કોઇ કેદી ભૂખમરાની હડતાળ પર જાય છે તો જેલને દાક્તર [illegible] નળીદ્વારા દૂધ વગેરે નાખે છે જેથી કેદીઓ કેટ

કે દિવસ જીવી શકે છે. જેલના અધિકારીઓએ આ કેસમાં પણ પરાણે નળિદ્વારા દૂધવગેરે પાવાનો માહોમાહે નિશ્ચય કર્યો. એક આરોપી જતીન્દ્રનાથ દાસને આ પ્રમાણે પરાણે દૂધ વગેરે પાનાં એટલું કષ્ટ આપ્યુ કે તે મુર્છિત બની ગયા અને તેમની સ્થિતિ દિનપ્રતિદિન બગડતી ગઈ. સર્વ દેશમાં ભૂખમરાની હડતાળપર ગયેલા લાહોર કાવત્રા કેસના આરોપીઓ તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવવા માંડી કારણ કે આ ભાઇઓએ હડતાળ સ્વાર્થસિદ્ધિ માટે નહોતી આદરી પણ સર્વ રાજદ્વારી કેદીઓની દશા સુધારવાનો તેમનો ઉચ્ચ ઉદ્દેશ હતો. દરેક શહેરમાં સરઘસ વગેરે નીકળ્યાં જેમાં સરકારના વર્તન સામે તિરસ્કાર અને આરોપીઓ તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવવામા આવ્યાં. છેવટે સરકારે એક સમિતિ નીમી જેને જેલની તપાસ કરી તેના નિયમોમાં ફેરફાર કરવાની અને સુધારા સુચવવાની સચના કરવામાં આવી. સરદહુ સમિતિએ પોતાનું કામ સત્વર શરૂ કર્યું અને તેણે લાહોર કાવત્રા કેસના આરોપીઓની પણ તપાસ કરી જુબાની લીધી પરંતુ આ સમિતિને રિપોર્ટ કરતાં વાર લાગે તેમ હતું અને જતીન્દ્રનાથ દાસની તબીયત બહુ બગડતી જતી હતી. આથી કમિટિએ પોતાનો રિપોર્ટ તૈયાર કરતા પહેલાં સરકારને કાંઇ અરજ કરી. આમાંની એક અરજ એ હતી કે જતીન્દ્રનાથ દાસને એકદમ છોડી દેવા. જેલ કમિટિના સભાસદોએ ભૂખમરાની હડતાળ પર ગયેલાને સલાહ આપી કે એમની અરજ સરકાર સ્વીકારશે જેથી તેમણે ભૂખમરાની હડતાળને છોડી દેવી.

આથી આ સભાસદોપર વિશ્વાસ રાખી બધા આરોપીઓએ હડતાળ છોડી અને ખોરાક લેવો શરૂ કર્યો.

૬૧ દીવસના અપવાસ પછી.

પણ જતીન્દ્રનાથે જ્યાંસુધી બધી શરતોનું પાલન ન થાય ત્યાંસુધી ખાવાનું સ્વીકાર્યું નહિ. બે દિવસમા જ્યારે સરકારે વચનભંગ કર્યો અને કાંઇ ફેંસલો આપ્યો નહિ ત્યારે બધાએ ફરીથી ભૂખમ-

રાની હડતાલ શરૂ કરી સરકારે દાસને બીનશરતે છોડવાની ના પાડી અને તેમને જામીનપર છોડવા કહ્યુ, પરંતુ જતીન્દ્રનાથે તેમ કરવા ના પાડી જેલ કમિટિએ સરકારને તારથી દાસને છોડી દેવા જણાવ્યુ પરંતુ સરકારે લગીર પણ નમતુ આપ્યા વગર અકડ પકડી રાખ્યો દાસની દશા દિનપ્રતિદિન ખરાબ થતી ગઇ અને ૧૩ મી ડીસેમ્બરને દિવસે બપોરના દોઢ વાગે ૬૧ દિવસના ઉપવાસ પછી આ સંસારનો ત્યાગ કરી તેમણે સ્વર્ગ તરફ પ્રયાણ કર્યું દાસના સ્વર્ગવાસના સમાચાર આખા દેશમાં પ્રસરી ગયા જનતા શોકસાગરમાં ડુબી ગઇ. મોટાં મોટા શહેરોમાં હડતાળ પડી અને મોટાં સરઘસ નીકળ્યા લાહોરમાં દાસને અંજલી અર્પવા મોટુ સરઘસ નીકળ્યુ જેમાં એક લાખ મનુષ્ય હશે તે પછી લાશને કલકત્તા લઈ જવામાં આવી સ્ટેશનપર અપૂર્વ માનવસાગર ઉલટી એગો થયો હતો અને કલકત્તામાં પણ અપૂર્વ સરઘસ નીકળ્યુ શહીદના બલિદાનથી લોકોમાં નવાં ચેતન રેડાયાં. ભારત વર્ષમાં સાર્વત્રિક શોક પ્રસર્યો સર્વત્ર સરકારના વર્તન તરફ તિરસ્કાર અને શહીદના ભોગ માટે આદરભાવ દર્શાવવામ આવ્યા પંડિત મોતીલાલ નહેરૂએ એસેંબલીમાં ભાષણ કરતા કહ્યું કે સરકાર ક્રુર બની ગઇ છે. મનુષ્યના જીવ માટે તેને દરકાર નથી. જો તેણે ધાર્યું હોત તો શહીદ દાસને તે બચાવી શકત માલવીયાજીએ પણ જણાવ્યુ કે ભૂખમરાના હડતાલીઆઓની ફરિયાદો સાચી છે અને સરકાર તરફ કોઇની સહાનુભૂતિ નથી. શ્રી જીન્હાએ કહ્યુ કે આ લોકોની ભૂખમરાની હડતાળે બહુ ગંભીર સ્વરૂપ પકડયુ છે અને તેઓને તેમની જરૂરીયાતો જ જોઇએ છીએ શહીદ દાસના બળીદાનથી ભારતમાં નહિ પણ બીજા દેશોમાં પણ તેનો પ્રભાવ ફેલાયો. વિનાક ડેવલેને બંગાલના સિન ફેઈન ઓ. સેનગુપ્તાને તાર કર્યો કે જતીન્દ્રનાથના આત્મભોગથી ભારત વર્ષ સ્વતંત્ર થશે. શ્રી મેકસ્વીનીએ તાર કર્યો કે જતીન્દ્રનાથ દાસના મ્રુત્યુથી ભારતવર્ષને થયેલી ખોટ અને તેથી ઉપજતા ખેદમાં મેકસ્વીનીનું કુટુંબ ભાગ લે છે સ્વતંત્રતા અવશ્ય મળશે જતીન્

નાથના મૃત્યુ પહેલાં ભૂખમરાની હડતાલથી બહુ દિવસ કેસ મુલતવી રહ્યો. આથી સરકારે એસેંબલીમાં "હંગર સ્ટ્રાઇક બીલ" દાખલ કર્યું જેનાથી આરોપીઓ ભૂખમરાની હડતાલને લીધે કોર્ટમાં હાજર ન થાય તો કેસ ચલાવવાની સત્તા આપવામાં આવનાર હતી. આ બીલપર બહુ ચર્ચા થઇ, પ્રજાકીય પક્ષોએ તેનો વિરોધ કર્યો અને પરિણામે બીલ પાછું ખેંચાયું. ભૂખમરાની હડતાલ છોડી આરોપીઓએ પછીથી કેસની સુનાવણી વખતે હાજરી આપવા માંડી પરંતુ તેમની શરતોનું પાલન નહિ થવાથી તેમણે ફરી ૪ થી ફેબ્રુઆરીથી ભૂખમરાની હડતાલ શરૂ કરી અને તેથી ૮ મી માર્ચ સુધી કેસ મુલતવી રહ્યો.

નવો ઓરડીનન્સ

૧ લી મેને દિવસે વાઇસરોયે ઓરડીનન્સ નં. ૨ કાઢયો જે પ્રમાણે આરોપીઓનો કેસ લાહોર હાઇકોર્ટના ત્રણ ન્યાયાધીશ પાસે ચાલ્યો. ઓરડીનન્સ પ્રમાણે આ ટ્રીબ્યુનલ આરોપીઓની ગેરહાજરીમાં પણ કેસ ચલાવી શકતી હતી. આ ટ્રીબ્યુનલનો ફેંસલો હાઇકોર્ટમાં અપીલ થાય તેવો ન હતો. ટ્રીબ્યુનલમાં જસ્ટીસ કોલ્ડસ્ટ્રીમ, આગા હૈદર અને જસ્ટીસ મી૦ હેમીલ્ટન નીમવામાં આવ્યા હતા પહેલાં તાજના સાક્ષી જયગોપાલની જુબાની શરૂ થઇ. આરોપીઓ રોજ આનંદથી કોર્ટમાં આવતા અને રાષ્ટ્રીય નાદો પોકારતા હતા. આ ટ્રીબ્યુનલની સામે ફકત એક બે દિવસ જ મુકદ્દમો ચાલ્યો હતો કે કોર્ટ તરફથી આરોપીઓને રાષ્ટ્રીયનાદો કરવા ના પાડી, પણ આરોપીઓએ તે માન્યું નહિ. આથી તહોમતદારો અને પોલીસમાં મોટો ઝગડો થયો અને બીજે દિવસે તહોમતદારોએ કોર્ટમાં આવવાનો અસ્વીકાર કર્યો. કેટલાક દિવસ પછી જસ્ટીસ કોલ્ડ સ્ટ્રીમ અને જસ્ટીસ આગા હૈદરે રાજીનામું આપ્યું અને તેની જગ્યાપર જસ્ટીસ મી. અબદુલ કાદર તથા જસ્ટીસ મી. ટેપની નીમણુક કરવામાં આવી

પરંતુ તહોમતદારોની કેટલીક શરતોનો સ્વીકાર થયો ન હતો તેથી તેમણે આ ટ્રીબ્યુનલની સામે પણ ઉભા રહેવાની નાપાડી. તેથી કેસ તેમની ગેરહાજરીમાં ચાલ્યો.

કેટલાક દિવસ પછી મી. બી૦ કે૦ દત્ત, સુરેન્દ્રનાથ પાંડે અને માસ્તર આત્મારામને નિર્દોષ જાહેર કરવામાં આવ્યા અને બાકીના ઉપર તહોમતનામુ ફરમાવવામાં આવ્યું. આ પછી એક આરોપી દેશરાજે પંજાબ હાઇકોર્ટમાં દરખાસ્ત કરી જેમાં ઉઠાવેલા મુદ્દાઓની વિરૂદ્ધ સદરહુ હાઇકોર્ટે ફેંસલો આપ્યો. સરકારી વકીલ મી૦ કાર્ડન નોડે સ્પેશીયલ ટ્રીબ્યુનલ સામે એવો મુદ્દો રજુ કર્યો કે આ કેસમાં ૪૭૫ સાક્ષીઓની જુબાની લેવાઈ ગઇ છે અને ૨૫૬ સાક્ષીઓ જે પહેલી વખતે રજુ કર્યાં હતા તેમની સાક્ષી હવે લેવાશે નહિ. આમાંના કેટલાકની જુબાની તાજના સાક્ષીઓને મળતી છે અને બીજાની જુબાનીનો સંબંધ આડકતરીરીતે કામ લાગે તેવો છે. આથી જેમની ખાસ જરૂર નથી તેમની જુબાની ફરી લેવામાં આવવી જોઇએ નહિ. આથી કેસ જલદી પતાવી દીધો. અને સ્પેશીયલ ટ્રીબ્યુનલે ૭ મી ઓકટોબર ૧૯૩૦ ના રોજ ફેંસલો આપ્યો. આ દિવસે આરોપીઓને કોર્ટમાં હાજર રહેવા કહેલું પણ તે હાજર રહ્યા હતા નહિ તેથી હાઇકોર્ટના રજીસ્ટર દ્વારા તેમને તેમનો ફેંસલો સુણાવવામાં આવ્યા.

ફાંસીનો ચુકાદો

સરદાર ભગતસિંહ, શ્રી. સુખદેવ અને શ્રી. રાજગુરૂને ફાંસીની સજા ફરમાવવામાં આવી. મેસર્સ કીશોરીલાલ, મહાવીરસીંહ, વિજયકુમારસીંહ, શિવવર્મા, ગયાપ્રસાદ, જયદેવ અને કેવળનાથ તેવારીને દેશનીકાલની સજા ફરમાવવામાં આવી. શ્રી૦ કુંદનલાલને સાત વર્ષની અને શ્રી પ્રેમ-[illegible] વર્ષની સખ્ત સજા કરવામાં [illegible]. અને મેસર્સ અજયકુમાર

ઘોષ, જીતેન્દ્રનાથ અને દેશરાજને છોડી દેવામાં આવ્યા. મેસર્સ હંસરાજ વોહરા, રૂણીન્દ્ર ઘોષ, જય ગોપાલ, લલિતકુમાર મુકરજી અને મનમોહન બેનરજી જે તાજના સાક્ષી હતા તેમને છોડી દીધા. બાકીના બે તાજના સાક્ષીઓ શ્રી૦ રામશરણુ દાસ અને પ્રેમદત્ત પોતાના વચનમાંથી ફરી ગયાથી તેમના સામે ૧૯૩ મી કલમ પ્રમાણે કેસ ચલાવવામાં આવે છે.

કાવત્રાનું રહસ્ય

કહેવાય છે કે લાહોર કાવત્રા કેસના આરોપીઓ હિંદુસ્તાનની જુદી જુદી જગાઓના હતા. આથી એમ સાબિત થાય છે કે આ કાવત્રું કરનારી પાર્ટી લગભગ આખા દેશમાં ફેલાયેલી હતી. આ પાર્ટીના નાયક શ્રી. ચન્દ્રશેખર આઝાદ કહેવાય છે. દરેક પ્રાંતમાં એક એક માણસ રાખવામાં આવ્યો હતો. પંજાબનો પ્રાંત શ્રી. સુખદેવના કબજામાં આવ્યો હતો. ઈ. સ. ૧૯૨૬ માં શ્રી સુખદેવે બળવાખોર પાર્ટીમાં સભાસદોની ભરતી કરવાનો આરંભ કર્યો. આ વખતે તાજનો સાક્ષી જયગોપાળ લાહોરની કોમી શાળાનો વિદ્યાર્થી હતો. આના એક શિક્ષકે આની ઓળખાણ શ્રી. સુખદેવને કરાવી. ઈ. સ. ૧૯૨૬ માં એ એમની પાર્ટીનો મેમ્બર થયો. અંગ્રેજી સ્કુલની લાઈબ્રેરી અને સાયન્સની લાઈબ્રેરીમાંથી તેણે બે પુસ્તક ચોર્યાં અને શ્રી. સુખદેવને આપ્યાં. જયગોપાળને દાખલ

બોમ્બ બનાવવાના કાંઈક મસાલ સહિત

કર્યા પછી શ્રી. સુખદેવે હંસરાજ વોહરાને પોતાની પાર્ટીનો મેમ્બર બનાવ્યો. મેમ્બર બનાવતી વખતે તેમણે હંસરાજને એક કાગળ બતાવ્યો જેમાં પાર્ટીના મૂળ નિયમો લખ્યા હતા. આ પાર્ટીનું નામ હિંદુસ્થાન સોશીયાલીસ્ટ રીપબ્લીકન એસોસીએશન હતું. આ પાર્ટીમાં યુવકોને શ્રી. સુખદેવ સામેલ કરતા હતા. ઇ. સ. ૧૯૨૮ માં શ્રી. સુખદેવનો શ્રી૦ ભગતસિંહ સાથે પરિચય થયો. ૩જી માર્ચ ૧૯૨૮

ના રોજ ફતેહગઢ જેલમાં મેસર્સ વિજયકુમાર, હંસરાજ અને શિવ-વર્માએ કાકોરી કેસના આરોપીઓને મળવાની અરજ કરી. આ કેદીઓમાંના શ્રી. જોગીશચન્દ્ર એક હતા. જેલના સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટને શક પડયો કે આ બે શ્રી. જોગીશચન્દ્રને છોડાવવા કાંઈ પ્રયાસ કરે છે. આથી તેમણે આ લોકોને મળવાની રજા ન આપી.

દાક્તરની દુકાન

જુલાઇ ૧૯૨૮ માં કાનપુરમાં એક સભા મળી જેમાં ગયા-પ્રસાદ, શિવવર્મા અને સુખદેવ એકત્ર થયા. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે શ્રી. સુખદેવ શ્રી. ગયાપ્રસાદને લાહોરમાં લાવ્યા અને ડૉ. જી૦ એસ૦ સીંગલના નામથી ફીરોજપુરમાં તેમણે ડોકટરી દુકાન ખોલી જે ખોલવામાં ત્રણ મુદ્દા હોવાનું કહેવાય છે. પહેલો એ હતો કે પંજાબથી બીજા પ્રાંતમાં જનારા અને બીજા પ્રાંતમાંથી પંજાબ આવનારા પાર્ટીના મેમ્બરો ત્યાં રહી પોતાના પોશાક વગેરે બદલી શકે. બીજો એ હતો કે દુકાન મારફત બોમ્બ બનાવવાનો સામાન મેળવી શકાય અને ત્રીજો એ હતો કે દુકાનમાંથી કમાવાય તો પાર્ટીને આર્થિક મદદ પણ મળે.

ઓગસ્ટ ૧૯૨૮ મા શ્રી૦ વિજયકુમારસિંહા પટણામાં જઈ શ્રી૦ ફણીન્દ્રકુમારને મળ્યા અને તેમને કહ્યું કે પાર્ટીના બધા મેમ્બરોની એક મીટીંગ બોલાવીએ અને એક મોટી પાર્ટી બનાવીએ. વળી દિલ્હીમાં પણ એક મિટીંગ બોલાવવામાં આવ-નાર હતી જેમાં પંજાબની પાર્ટીના સરદાર ભગતસિંહ અને શ્રી. સુખદેવ, જોગીયા પ્રાંતમાંથી શ્રી. શિવવર્મા અને શ્રી. ચન્દ્રશેખર આઝાદ વગેરે પણ હાજર રહેવાના હતા. આ વાત પણ તેમણે કરેલી. ૮ મી સપ્ટે-મ્બરે શ્રી. ફણીન્દ્રકુમાર દિલ્હીમાં આવ્યા ત્યારે વિજયકુમારે કહ્યું કે મીટીંગ કાલે થશે. ૬ ઠ્ઠી તારીખે બધા ફીરોજશાહ

વિપ્લવ કમિશનની સભા

તઘલખના કિલ્લામાં એકઠા મળ્યા અને આખા હિંદુસ્તાનમાં વિપ્લવ કરવા માટે તેમણે સાત-જણની એક સેંટ્રલ કમિટી નીમી જેના મેમ્બર સરદાર ભગતસિંહ, શ્રી. સુખદેવ, વિજયકુમાર, શિવવર્મા, ફણિન્દ્રકુમાર, કુંદનલાલ અને ચન્દ્રશેખર આઝાદ નીમાયા. શ્રી૦ સુખદેવને પંજાબના નાયક. શ્રી૦ શિવવર્માને જોડીયા પ્રાંતના નાયક અને ફણિન્દ્રકુમારને બીહારના નાયક નીમ્યા. શ્રી૦ ચન્દ્રશેખર આઝાદને રીપબ્લીકન આરમીના નાયક બનાવવામાં આવ્યા અને શ્રી૦ કુન્દનલાલને સેંટ્રલ કમિટીની ઓફીસનું કામ સોંપવામાં આવ્યું. સરદાર ભગતસિંહ અને વિજયકુમાર સિંહાને જુદા જુદા પ્રાંતો વચ્ચે વ્યવહાર ચલાવવા અને સંગઠન રાખવા નીમ્યા. એવો ઠરાવ પણ કરવામાં આવ્યો કે ચોરી, કતલ વગેરે સેંટ્રલ કમીટીની મંજુરી વગર કરવું નહિ. પાર્ટીના ફંડ અને હથીયાર પણ સેંટ્રલ કમિટિને હાથ રાખવામાં આવશે એમ પણ ઠરાવવામાં આવ્યું હતું.

બેન્કપર દરોડો

આ મિટિંગમાં એમ પણ નક્કી કરવામાં આવ્યું કે કાકોરી કેસના કેદી શ્રી. જોગીશચન્દ્ર ચેટરજી જે આગ્રા જેલમાં હતા તેમને છોડાવવા અને તે કામની વ્યવસ્થા શ્રી. વિજયકુમારને સોંપવામાં આવી. સાઇમન કમીશનના સભ્યોની વિરૂદ્ધ કામ કરવા નક્કી થયું અને તે માટે બંગાળાના બોમ્બ બનાવનારાઓ પાસેથી મદદ લેવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો. એક ઠરાવ એવો પણ પસાર કરવામાં આવ્યો કે કાકોરી કેસના તાજના સાક્ષીઓને મારી નાખવા. બીહારમાં ચોરી વગેરે કરવાની તજવીજ કરી હતી. ૧૭ મી નવેમ્બર ૧૯૨૯ ના રોજ લાલા લજપતરાય મરી ગયા. પછી શ્રી. ચન્દ્રશેખર આઝાદ લાહોરમાં એક રિવોલ્વર અને એક પિસ્તોલ સાથે આવ્યા અને સેંટ્રલ કમિટિના બીજા મેમ્બરો પણ લાહોરમાં આવ્યા. ૪ થી ડિસેંબરને દિવસે પંજાબ

નેશનલ બેંકમાંથી ચોરી કરવાની તજવીજ કરી અને એવા નિશ્ચય-પર આવ્યા કે શ્રી० ભગતસિંહ અને શ્રી० મહાવીરસિંહે મોટર લઈ ને રાતના ત્રણ વાગે બેંકની પાસે જઈ પહોંચવું. બેંકના પહેરેદારને પીસ્તોલથી ઘાયલ કરી પકડી રાખવો. મેસર્સ કિશોરીલાલ અને જય-ગોપાલે ખજાનામાંથી થેલીઓમાં નોટ ભરી દેવી અને કામ ખતમ થાય પછી બધાએ મોટરમાં બેસી રવાના થઇ જવુ. નિયત સમયે બધા બેંક પાસે આવ્યા પણ શ્રી. ભગસિંહ અને શ્રી મહાવીરસિંહ જે મોટરમા બેઠા હતા તે રસ્તામા બગડી ગઇ અને શ્રી. મહાવીરસીંહ તે ચલાવી ન શકયા અને તેથી આ કામ પાર પડી શકયું નહિ.

જંગલમાં મીટીંગ

લાહોરના બજવાખોરોએ જંગલમાં એક મકાન રાખ્યું હતું. તા. ૯ અથવા ૧૦ મી ડીસેંબરને દિવસે આ મકાનમાં એક મીટીંગ ભરાઇ જેમાં એવી ગોઠવણકરવામાં આવી કે લાહોરના સીનીયર સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ ઓફ પોલીસ મી० સ્કોટને મારી નાખવો કારણ કે એમ માનવામાં આવતું હતું કે તેની લાઠીના પ્રહારથી જ લાલા લજપતરાય સ્વર્ગવાસી બન્યા હતા. મી० જયગોપાલને સ્કોટની તપાસ કરવાને નીમવામાં આવ્યા જે કામમાં એ થોડા દિવસ રોકાયા. ૧૭ મી. ડીસેંબરે સવારના દસ વાગે મી० જયગોપાલે એક અંગ્રેજ ઓફીસરને મોટરસાઇકલ ઉપર ઓફીસમાં દાખલ થતો જોયો. અને સ્કોટ સમજી પોતાની પાર્ટીને ખબર આપી. એ દિવસે બપોરના બે વાગે એક મીટીંગ ભરાઈ જેમા સરદાર ભગતસિંહ અને મેસર્સ જયગોપાલ, ચન્દ્રશેખર, રાજગુરુ અને સુખદેવ હાજર હતા. આ મીટીંગમાં તેનું ખુન કરવા કામ લેવાનો ઠરાવ કર્યો. સરદાર ભગતસિંહ અને મી० ચન્દ્રશેખરે પિસ્તોલ લીધી અને મી० રાજગુરુએ રિવોલ્વર લીધી. આ ત્રણ જણને ખુન કરવા નીમવામાં આવ્યા. સાંજના પાંચ વાગે મી० સોન્ડર્સ ઓફીસમાંથી બહાર આવ્યો અને એનો રીડર મોહમદ તેની સાથે હતો. મી० સોન્ડર્સે મોટર-

સાઇકલપર બેસી જવા માંડયું અને મી૦ જયગોપાલે ઇસારો કર્યો તેથી શ્રી. રાજગુરૂ તેની તરફ રિવોલ્વર સહિત ધસ્યા અને ગોળીબ્હાર કર્યો. ગોળી વાગવાથી તે જમીન પર પડયો અને તેનો પગ મોટર-સાઇકલની નીચે દબાઇ ગયો. એટલામાં શ્રી ભગતસિંહ ત્યા દોડી જઈ પહોંચ્યા અને તેમણે કેટલાક ગોળીબ્હાર કર્યા અને પછી બન્ને ડી. એ૦ વી૦ કોલેજ તરફ નાસી ગયા. ટ્રાફીક ઇન્સ્પેકટર મી૦ ફેમેરીન અને મી૦ ચરણુસિંહ તેમની પાછળ પડયા. સરદાર ભગતસિંહે પાછા ફરી એક બીજી ગોળી છોડી. મી૦ ફેરીન જમીન પર સુઇ ગયો અને ચરણુસિંહે તેમની પાછળ દોડયા કર્યું તેથી તેને એક બીજી ગોળી લગાવી જેથી તે ઘાયલ થઇ પડી ગયો. જે વખતે શ્રી. ભગતસિંહ અને શ્રી. રાજગુરૂ સોન્ડર્સ પર ગોળીબ્હાર ચલાવતા હતા તે વખતે શ્રી૦ ચન્દ્રશેખર ડી૦ એ૦ વી૦ કોલેજની બાજુમાં તેમને મદદ કરવા ઉભા હતા. પોતાનું કામ પતાવી અને ત્રણેજણુ સાઇકલોપર બેસી રવાના થઇ ગયા.

બોમ્બની કળા

જાન્યુઆરી ૧૯૨૯ માં સરદાર ભગતસિંહ અને શ્રી. ફણિન્દ્રઘોષ બોમ્બ બનાવવાની રીત શિખવા કલકત્તા ગયા. શ્રી. જતીન્દ્રનાથ દાસે તેમને શ્રી. કમલનાથ તેવારીના મકાનમાં બોમ્બ બનાવવાની રીત શીખવી. ૨૪ મી ફેબ્રુઆરિને દિવસે તે બધા આગ્રા પહોંચ્યા અને ત્યાં એક મકાનમાં બોમ્બ બનાવવા લાગ્યા. આ બોમ્બ ગણેશચન્દ્ર ચેટરજીને છોડાવવા માટે બનાવવામા આવ્યો હતો કારણકે તે દિવસમાં તેમને આગ્રાથી લકનૌમાં ખસેડવાના હતા. ૧૫ મી તારીખે શ્રી. જતીન્દ્રનાથ દાસે એક બોમ્બ બનાવ્યો. ૧૬ મી તારીખે શ્રી. જોગીશચન્દ્રને આગ્રાથી લકનૌ મોકલીદેવામાં આવ્યા. સરદાર ભગતસિંહ, વિજયકુમાર, ચન્દ્રશેખર વગેરે તેમને છોડાવવા માટે કાનપુર પહોંચ્યા પણ ત્યા તેમને ખબર પડી કે તેમને તે છોડાવી નહિ શકે તેથી તેઓ ચાલ્યા ગયા. સેંટ્રલ કમિટીએ 'સાઇમન કમિશનપર બોમ્બ ફેંકવાનો ઠરાવ કર્યો હતો

પણ પૈસાની તાણુથી આ યોજના છોડી દેવામાં આવી અને એવો ઠરાવ કર્યો કે સરદાર ભગતસિંહ અને શ્રી૦ બટુકેશ્વર દત્ત એસેંબલી હોલમાં બોમ્બ ફેંકવો અને મેસર્સ ચન્દ્રશેખર, જયગોપાલ અને રાજ-ગુરૂ એમને ત્યાંથી બચાવવાને માટે નીમવામાં આવ્યા, પણ તેઓ ફાવ્યા નહિ અને ભગતસિંહ અને બટુકેશ્વર દત્ત બોમ્બ ફેંકયા પછી પકડાઈ ગયા. ૧૫ મી એપ્રિલને દિવસે મેસર્સ સુખદેવ, કિશોરીલાલ અને જયગોપાલ લાહોરના કિલ્લા ગુજરસિંહની પાસે એક મકાનમાં બોમ્બ તૈયાર કરતા હતા તે વખતે પોલીસે છાપો મારી તેમને પકડયા. પછી જયગોપાળ તાજનો સાક્ષી બન્યો અને તેણે બધો મામલો બગાડયો અને બધું જણાવી દીધું. ૨ જીમેને દિવસે મેસર્સ હંસરાજ વોહરા અને દેશરાજ પકડાયા. આમાંથી હસરાજ તાજનો સાક્ષી બન્યો. ૧૨ મી મે ના દિવસે સહરાનપુરની બોમ્બ ફેકટરીપર પોલીસે દરોડો પાડયો અને ત્યાંથી શીવવર્મા, જયદેવ અને ગયાપ્રસાદની ધરપકડ કરવામાં આવી. તા. ૭ મી જુને મનમોહન બેનરજી અને કમલનાથ તેવારીએ પાર્ટીની વહેંચણી થયા પછી બીહાર પ્રાન્તમાં એક જગ્યાએ દરોડો પાડયો અને તેમાં એક માણુસની કતલ થઈ, પરંતુ થોડા દિવસ પછી મનમોહન બેનરજી અને કમલનાથ તેવારીની ધરપકડ કરવામાં આવી જેમાં મનમોહન સરકારનો સાક્ષી બન્યો.

સરદાર ભગતસીંહને છોડાવવાની તજવીજ

હજુ સરદાર ભગતસીંહ વિગેરેના કેસનો ફેંસલો થયો ન હતો એટલામાં પોલીસને એક નવા કાવત્રાની ખબર મળી. જેથી નવેમ્બર ૧૯૩૦ના પહેલા અઠવા-ડીયામાં આ કાવત્રાના કામમા કેટલાક નવજુવા-નોને પકડવામાં આવ્યા. આજકાલ એ કેસની સુનાવણી એક સ્પેશીયલ ટ્રીબ્યુનલ મી. એ. એચ. બ્રેકર, રાયબહાદુર ગંગારામ સદાની અને મી. સલામની સમક્ષ ચાલે છે. તે કેસમાં હજી સુધી ફકત તાજના સાક્ષી ઇન્દ્રપાલની થઇ છે જે ઉપરથી માલમ પડે છે કે શ્રી. ભગતસીંગ અને

તેના સાથીઓને જેલમાંથી છોડાવવાને માટે તજવીજ કરવામા આવી હતી. આ બા બાબતમા ઇન્દ્રપાલે નીચે પ્રમાણે પોતાની જુબાની કોર્ટમાં આપી છે.

ઈન્દ્રપાલની જુબાની

"૨૬ એપ્રીલના દિવસે યશપાલે મને કહ્યુ કે સરદાર ભગતસીંહ, બટુકેશ્વર દત્ત અને તેના બીજા સાથીઓને જેલમાંથી છોડાવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. તેણે મને કહ્યું કે એ કામ વૈશાખી પુર્ણીમાના એક દિવસ પહેલાં અમલમાં મુકાશે અને તે માટે એક જાતનો ગેસ તૈયાર કરવામાં આવશે જેથી તમામ પહેરાવાળા સીપાઇ અને જજ બેહોશ થઈ જશે અને એ રીતે તેમને છોડાવીને એક લારીમાં બેસાડીને લઈ આવીશું. યશપાલે મને કહ્યું કે જે આરોપીઓને છોડાવવામાં આવશે તેમને ત્યાંજ ગોળાથી મારી નાખવામાં આવશે કારણ કે કેટલાકે લાહોર કાવત્રા કેસમાં એકરારી સાક્ષી આપી છે અને કેટલાકે પોલીસ તપાસમાં મદદ કરી છે. એમાંથી શ્રી. સુખદેવ કે જેને ફાસીની સજાનો હુકમ થઇ ચુકયો છે તેનુ નામ યાદ છે. બીજાનાં નામતી યાદ નથી. સુખદેવની બાબતમાં યશપાલે મને કહ્યુ હતું કે તે પંજાબ પાર્ટીનો વ્યવસ્થાપક હોવા છતાં તેણે પોતાની એકરારી સાક્ષી આપી યશપાલે આરોપી અમીચંદને કોર્ટનો ઓરડો જોવા માટે મોકલ્યો. હું તેને મારી સાથે લઈ આવ્યો. મેં તેને અરજી લખી આપી હતી, તેમાં અમીરચંદને બદલે નાથુરામ–સ્કુલમાસ્તર–સૈદપુર,રાવળપીંડી એમ લખ્યું હતું જેથી અમીચંદને પરવાનગી મળી અને તે અંદર ચાલ્યો ગયો. હું ઘેર પાછો આવ્યો તે દિવસે સાંજે આરોપી અમીચંદ મારે ત્યાં આવ્યો અને યશપાલને મળ્યો. યશપાલે મને કોર્ટનો નકશો, આરોપીઓને બેસવાની જગ્યા, પ્રેક્ષકોની ગેલરી અને જે રીતે આરોપીઓને છોડવામાં આવનાર હતા તે બધું દેખાડ્યું.' આરોપી

અમીચંદ બીજે દિવસે ફરી આવ્યા પણ પરવાનગી મળી નહિ. યશપાળે કહ્યું કે તે દરરોજ દવા લઇને જશે અને જ્યારે પોલીસ વાળાઓ સાથે તે વાકેફ થઈ જશે ત્યારે દવાને બ્હાને ગેસ લઇ જશે અને એ કામ વૈશાખી પુર્ણિમાના એક દિવસ પહેલાં કરવું એમ નક્કી થયુ બીજે દિવસે અમીચંદ એક શીશી લઇને આવ્યો. હું તેની સાથે હતો. શીશીમાં દવા હતી, પરંતુ અમને જરા વાર લાગી તેથી અરજી નામંજુર થઇ. આરોપીઓને છોડાવવાનું કામ ન

આરોપીઓને શાથી ન છોડાવાય !

થઇ શક્યું એનાં બે કારણો છે છે (૧) પાર્ટીના સભ્યો વખતસર પહોંચી ન શક્યા. સભ્યોનાં નામની મને ખબર નથી અને હું એ પણ જાણતો નથી કે ક્યા ક્યા સભ્યોએ આ કામમાં ભાગ લીધેલો(૨) બીજું કારણ એ હતું કે ગેસ તૈયાર થઇ શક્યો નહિ. યશપાલે મને એ પણ કહ્યું હતું કે પાર્ટીના સભ્યો એક બે દિવસમાં આવી જશે. વૈશાખી પુર્ણિમાના પહેલાં એક દિવસ મી. શીવ જેનો આ કેસમાં પત્તો નથી તે મારા મકાનપર આવ્યા. તે એજ મનુષ્ય છે કે જે યશપાલ અને ભગવતીચરણને શોધવા માટે થોડા વખત પહેલાં મારે મકાને આવ્યા હતા. મને ખબર નથી કે શીવ એજ કામ માટે આવ્યા હતા કે કેમ. તે વખતે મારો ભાઇ દીનાનાથ બેઠક ઉપર બેસતો હતો. યશપાળે એક દસ્તાવેજ તૈયાર કર્યો હતો જેમાં લખ્યું હતું કે જે જે તહોમતદારોને અહીંથી છોડાવવામાં આવે તેમને સૌથી પહેલાં અમૃતસર લઇજવા કારણ કે વૈશાખી પુર્ણિમાના મેળા ઉપર ત્યાં ભીડ થાય છે. ત્યાંથી કોઇને કરાંચી, કેટલાકને મુંબાઇ અને કેટલાકને કલકત્તા પહોંચાડી જેથી પોલીસ પત્તો મેળવી શકે નહિ.

નીચે પ્રમાણે આરોપીઓને છોડાવવાનું નક્કી થયું હતું. રણજીત યાને ભગતસીંગ. (રણજીત એ પાર્ટીનું નામ હતું) પ્રતાપસીંગ પાર્ટીના નાયકઃ કુંદનલાલ. ડો. ગયાપ્રસાદ, કમળનાથ તેવારી, જીતેન્દ્રનાથ સાન્યાલ, અજયકુમાર ઘોષ, દેશરાજ માસ્તર

પાર્ટીઓની વહેંચણી

આત્મારામ, વિજયકુમાર સીંહા, કીશોરીલાલ, પ્રેમદત્ત, મહાવીર સીંહ, રાજગુરૂ અને મી. દત્તને છોડાવવાનો વિચાર કર્યો હતો અને બાકીના આરોપીઓને પાર્ટી તરફથી ગોળીઓથી મારી નાખવાનું નક્કી કર્યું હતું. જો વૈશાખી પૂર્ણિમાના એક દિવસ પહેલા કામ થઇ ગયુ હોત તો એક જાહેરનામુ લાહોર પાર્ટી તરફથી વહેંચવાનું હતું, પરંતુ એ કામ નહિ બની શકવાથી જાહેરખબરો છાપીને વહેંચવામાં આવી નહિ. આ કામ માટે હું (ઇન્દ્રપાલ) તથા યશપાલને પણ આવવાનું હતું. બીજા સભ્યો કે જેઓ આમા ભાગ લેવાના હતા તેમનાં નામની મને ખબર ન હતી. એમની પાસે એક કપડાંની ટ્રંક હતી. ભગવતીચરણે પણ મારા મકાનમાં રહેવા માડયું હતું. યશપાલને મદનગોપાળના નામથી અને ભગવતીચરણના મોટાભાઇના નામથી મારા મકાન ઉપર બોલાવવામાં આવતો. ભગવતીચરણે પુછ્યું કે જેલનું કામ કેમ થયું નહિ ત્યારે યશપાલે કહ્યું કે ગેસ તૈયાર થઇ શકી ન હતી. ત્યારે ભગવતીચરણે કહ્યું કે જે આરોપીઓને અમારે મારી નાખવા છે એને છોડાવવાથી શો ફાયદો કારણ કે સરકાર તેને સખ્ત સજાઓ કરશે. આ વખતે મી. શીવ પણ હાજર હતા. ભગવતીચરણે કહ્યું કે આરોપીઓને છોડાવીને લાહોરમાં જ રાખવામાં આવશે.

પ્રેમનાથ જેની પાર્ટીનું નામ 'ચપટર' હતું તેને યતીન્દ્રનાથ સન્યાલ, વિજયકુમાર સીન્હા, અજયકુમાર ઘોષ અને કમળનાથ તીવારીને રાખવાનું કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું હતું. આરોપી જહાંગીરલાલ કે જેની પાર્ટીનું નામ 'તૈમુર' હતું તેને મી. કીશોરીલાલને રાખવાનું

આવ્યું હતું અને ડૉ. જી. સી. નીગમને સરદાર ગુલામસીંગને ત્યાં રાખવામાં આવતા હતા. રાતે મારે ત્યાં વિજયસીંહને રાખવાનો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો હતો (બીજી વખતે જેલનું કાર્ય થઇ શક્યું નહિ)

પ્રીવીકાઉન્સીલમાં અપીલ.

ટ્રીબ્યુનલના ફેંસલા પછી સરદાર ભગતસિંહ અને તેના સાથીઓના ખાસ આગ્રહથી સરદાર ભગતસીંહે પ્રિવીકાઉન્સીલમાં અપીલ કરવાની હા પાડી કારણ કે લંડનમાં સોલીસીટરોની એક ફર્મને પ્રીવીકાઉન્સીલમાં અપીલ કરવાને રૂપીઆ અને કાગળ મોકલી આપવામા આવ્યા હતા. અપીલ એક કાયદાના મુદ્દાપર કરવામાં આવી હતી અને એ હે હતો કે વાઇસરોયે જે ઓર્ડીનન્સ કાઢયો હતો અને જેના આધારે ટ્રીબ્યુનલ નીમાઇ હતી તે સાધારણ કાયદો નહતો અને ત્યાં બચાવ કરવા માટે પૂર્ણ છુટ અપાઇ નહતી. ૧૦ મી ફેબ્રુઆરી ને દિવસે એ અપીલ પ્રીવીકાઉન્સીલની જ્યુડીશીઅલ કમિટી પાસે નીકળી. ત્યાં વાઇસરોયે કાઢેલા આ ઓર્ડીનન્સની ઇમરજન્સી વિશે વાંધો ઉઠાવવામા આવ્યો અને એમ જણાવવામાં આવ્યુ હતું કે કેસમાં પડેલા પુરાવા ઉપરથી એમ સાબિત થતું નથી કે ઇમરજન્સી હતી. આ શિવાય બીજા કેટલાક મુદ્દા પર પણ ચર્ચા ચલાવી તે વિશે વાંધો ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો. ઓરડીનન્સ હિંદુસ્તાનના સારા રાજ્ય માટે છે એમ કોઇ હિસાબે સાબિત થઇ શકે તેમ નથી અને હાઇકોર્ટમાં અપીલ કરવાનો હક પણ છીનવી લેવામાં આવ્યો હતો એ બીના તરફ પણ પ્રીવીકાઉન્સીલનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું હતું, પરતુ આ અપીલ દાખલ કરવામા આવી નહિ અને તેની રજા ન મળતાં આખા દેશમાં ગમગીની અને શોક ફેલાયાં. લાખો મનુષ્યોએ વિજ્ઞાપનો મોકલ્યાં અને વાઇસરોયને ભગતસિંહ વગેરેની મોતની સજાને બદલી કેદની સજા કરવા અરજ કરી પણ આ સર્વ પત્થરપર પાણી સમાન થયું. વાઇસરોયે આ અરજોનો અસ્વીકાર કર્યો. લંડનમાં આ પ્રશ્ન [illegible] ચર્ચાયો અને આ મનુષ્યોની સજા રદ કરવા અથવા

અધિ[illegible] ફરી ચલાવવા સખત દબાણ કરવામાં આવ્યુ આ ઉપરાંત [illegible]લેબર પાર્લામેન્ટરી ગ્રુપ તરફથી પણ એક ડેપ્યુટેશન હિંદી [illegible] મોકલવામાં આવ્યુ અને તેણે હિન્દ અને વિલાયતનો સારો સંબંધ જાળવવા અને લોકમા શાંતિ ફેલાવવા સરદાર ભગતસિંહ અને તેમના સાથીઓને છોડવાની અગત્ય જણાવી, પણ હિંદી વજીરે જવાબમા જણાવ્યુ કે આ સબંધમા હિન્દના ના વાઈસરોયને તારથી વાકેફ કરવામા આવ્યા છે અને આ પ્રશ્નમા તેમને યોગ્ય લાગે તેમ કરવાની સત્તા આપવામા આવી છે

કાયદાની દ્રષ્ટિએ ફાંસી થઈ શકે?

તા ૨૨ મી ફેબ્રુઆરીના દિવસે લાલા અમુલકરામ કપુર એડવૉકેટ (લાહોર) તરફથી સરદાર ભગતસીંહ, રાજગુરૂ અને સુખદેવ માટે હાઇકોર્ટમા નીચે પ્રમાણેના મુદ્દાની એક અરજી આપવામા આવી.

(૧) ઓર્ડીનન્સ નં૦ ૨ સને ૧૯૩૦ પ્રમાણે નીમાયલા ટ્રીબ્યુનને ભગતસીંહ, રાજગુરૂ અને સુખદેવને તા. ૭ મી સપ્ટેમ્બરે ફાસીનો હુકમ સંભળાવ્યો અને તા ૨૬ મી ઓકટોબર ફાંસીની તારીખ નક્કી કરવામાં આવી (૨) પ્રીવી કાઉન્સીલમાં અપીલ કરવા માટે પરવાનગીની અરજી કરવામા આવી અને ફાંસીની સજા મોકુફ રહી (૩) આરોપીઓ તરફથી નીમાયલા સોલીસીટરો મારફત ખબર મળી કે અપીલની પરવાનગી મળી નથી વળી એમ પણ માલમ પડયું કે પ્રીવી કાઉન્સીલના જજો અરજી નામન્જુર કરવાના કારણો પછીથી જણાવશે (૪) ઓર્ડીનન્સની મુદત પુરી થઇ ગઈ છે અને તે પ્રમાણે નક્કી થયેલુ ટ્રીબ્યુનલ પણ કાયદાની દ્રષ્ટિએ પુરૂ થયુ છે. (૫) ટ્રીબ્યુનલનું દુનીયામાં અસ્તીત્વ નથી અને હવે કોઇપણ કોર્ટને એ અધિકાર નથી કે એ ફાંસી આપવાનો હુકમ કરે અથવા ફાંસીને માટે સમય કે જગ્યા નક્કી કરે અને હવે એવુ કોઈ ટ્રીબ્યુનલ પણ નથી કે જેની પાસે ફાસીની પછી વારંટ પાછું મોકલવામાં આવે (૬) પહેલા નક્કી કરેલી તારીખ વીતી ગઇ છે અને તેથી

હવે કોઈપણ અદાલતને નવી તારીખ નક્કી કરવાના [અધિ]કાર નથી. (૭) તહોમતદારોને શક છે કે જો કે વ્યવસ્થાપક સ[illegible]દારોને તારથી સુચના કરવામાં આવી છે તોપણ કાયદા પ્ર[illegible]ના વારંટ વિના તેઓને ફાંસી આપશે. ઉપરની હકીકત જોતાં ભગ[ત]સિંહ સુખદેવ અને રાજગુરૂને સેન્ટ્રલ જેલમા ફાંસી આપવા માટે પુરી રાખવા તે કાયદા વિરૂદ્ધ અને અયોગ્ય છે. અમે અરજ કરીએ છીએ કે કોર્ટ ત્રણે આરોપીઓને કોર્ટમાં રજુ કરવાનો હુકમ આપે અને તેમને છોડી દે અથવા તો કાયદા પ્રમાણે યોગ્ય તજવીજ કરે તથા આ અરજીનો ફેંસલો થાય ત્યાંસુધી ફાસીને મુલ્તવી કરવા માટે અત્યંત જરૂરી હુકમ કાઢે અત્યારસુધી મળેલી ખબરો ઉપરથી માલુમ પડે છે કે અપીલની પરવાનગી મળી નથી તેમ ફેંસલો પણ સંભળાયો નથી. તેથી ઓર્ડીનન્સ ઉપર કોઈપણ પ્રકારની ચર્ચા થઈ શકે નહિ. તેને માટે આવશ્યકતા હશે તો જુદી અરજી રજુ થશે. અમારી અરજ છે કે આ અરજી ના. ચીફ જસ્ટીસની સમક્ષ રજુ થાય.

ફાંસીનાં સ્થળ–સમય કોણ ઠરાવે ?

તા. ૨૪ મી ફેબ્રુઆરીએ ઓન. જસ્ટીસ મી. ભીડેની અદાલતમાં સરદાર ભગતસિંહ, સુખદેવ અને રાજગુરૂ તરફથી (right of habeaus corpus) ની અરજી રજુ થઈ. ચર્ચા એ ઉપર હતી કે જે ટ્રીબ્યુનલે આરોપીઓને ફાંસીની સજા કરી હતી તે ટ્રીબ્યુનલ હવે નથી તેથી હવે કોઇપણ અદાલતને તેમને ફાંસીપર ચઢાવવાની તારીખ, જગ્યા અને સમય નક્કી કરવાનો અધિકાર નહતો. સરકાર તરફથી મી નૉડ ગવર્મેન્ટ એડવોકેટ તરીકે હાજર હતા ત્યારે તહોમતદારો તરફથી મી. ભગતરામ પુરી, લાલા શામલાલ અને મી. અમોલકરામ કપુર હાજર હતા અદાલતનો ઓરડો વકીલો તથા તહોમતદારોના સંબંધીઓથી ભરાઇ ગયો હતો.

મી. પુરીએ ચર્ચા કરતાં જણાવ્યું કે કાનુન પ્રમાણે તહોમતદારોને અદાલતમાં રજુ કરવા જરૂરના છે.

જસ્ટીસ મી. ભીડેએ કહ્યું કે તહોમતદારો કાયદા મુજબ જેલમાં હોઈ તેમને અદાલતમાં લાવવાની જરૂર નથી.

મી. પુરીએ જણાવ્યું કે લોકલ ગવર્મેન્ટનો કોઈ હુકમ નથી તેથી મારા અસીલોને પોતાને મોતની સજાનું જ્ઞાન થઇ શકશે નહિ.

(મી. નૅાડને એ બાબતમાં પોતાનું અજ્ઞાન પ્રકટ કર્યું.)

મી. પુરીએ કહ્યું કે આરોપીઓ તરફથી કોઇ જાતની દયાની અરજી કરવામાં આવી નથી.

જસ્ટીસ ભીડે—મી. પુરી, જ્યાંસુધી કેદી જાતે દયાની અરજી ા કરે ત્યાં સુધી તે માનવા લાયક હોતી નથી.

મી. પુરીએ જણાવ્યું કે લોકલ ગવર્મેન્ટને કોઇ જાતનો અધિ-ાર નથી કે તે સજાના અમલને રોકી શકે. એ તો એક જુડીશીયલ ાત છે. સેશન્સ જજ ફાંસીનું વોરંટ કાઢે છે અને હાઇકોર્ટથી મંજુરી લીધા પછી વારંટ પાછું સેશન્સ જજની પાસે આવે છે અને તે ફાંસીની તારીખ અને વખત નક્કી કરે છે. વળી ફાંસી દીધા પછી તે વારંટ ફરી તેમની પાસે પાછું આવે છે. તે પ્રમાણે આ વોરંટ પણ ટ્રીબ્યુનલની પાસે પાછું જવું જોઇએ પરંતુ હવે તે ટ્રીબ્યુનલ અસ્તિત્વમાં નથી અને તેથી હવે ફાંસી થઈ શકે નહિ.

જસ્ટીસ મી. ભીડે—તો શું જેલર સમય નક્કી નથી કરી શકતો?

મી. નૅાડ—જી હા, તે કરી શકે છે.

મી. પુરી—કાયદો એ છે કે દયાની અરજીની સુનાવણી થયા પછી જેલનો ઓફીસર સેશન જજ અથવા તો સજા કરનાર કોર્ટને ખબર આપે છે અને તે કોર્ટ ફાંસીની સજાનો સમય અને જગ્યા નક્કી કરે છે. જે ટ્રીબ્યુનલે પહેલાં વારંટ કાઢયું હતું તે હવે અસ્તિત્વમાં નથી અને હવે વારંટનું અનુકરણ જે અદાલત ટ્રીબ્યુનલની જગ્યાએ નીમાઇ હોય તેજ કરી શકે છે. પરંતુ એવી કોઈ અદાલત નથી અને તેથી લોકલ ગવર્મેન્ટ હવે ફાંસી દઇ શકે નહિ. એને એ અધિકાર જરૂર છે કે તે ફાંસીની

સ્થાનીક સરકારને સત્તા છે ?

સજાને રોકી દે, પરંતુ હવે ટ્રીબ્યુનલ અસ્તિત્વમાં નહિ હોવાથી એવો કોઇ અમલ થઇ શકે નહિ. જેલરને પણ કોઇ જાતનો અધિકાર નથી. લોકલ ગવર્મેન્ટ એ એક કારોબારી સંસ્થા છે. જે તારીખ અને સમય ટ્રીબ્યુનલે ફાંસી માટે નક્કી કર્યો હતો તે હવે વીતી ગયો છે અને તેથી હવે ફાંસી દઇ શકાય નહિ. મી. પુરીએ દલીલોના સમર્થનમાં કાયદાનાં ઘણાં ઉદાહરણો પણ રજુ કર્યા હતાં.

મી. નૉડે ઉત્તર આપતાં જણાવ્યું કે પ્રીવી કાઉન્સીલમાંથી અપીલ કાઢી નાખ્યા પછી લોકલ ગવર્મેન્ટે જેલરને સજાનો અમલ કરવાનો હુકમ કર્યો હતો અને જેલના નિયમ પ્રમાણે જેલર ફાંસી આપવાનો સમય નક્કી કરી શકે. ટ્રીબ્યુનલનો હુકમ મોજુદ છે. લોકલ ગવર્મેન્ટને ફાંસીનો સમય નક્કી કરવાનો અધિકાર છે. તહોમતદારોને પ્રીવી કાઉન્સીલમાં અપીલ કરવાની તક આપવામાં આવી હતી તેમજ દયાની અરજી કરવા માટે પણ એક અઠવાડીયું આપવામાં આવ્યું હતું. ટ્રીબ્યુનલનું રેકર્ડ હાઇકોર્ટમા છે તેથી વારંટ પાછું ત્યા આવી શકે છે અને એજ અદાલત સમય પણ નક્કી કરી શકે છે. ટ્રીબ્યુનલના હુકમનો અમલ કરવામાં કોઇ મુશ્કેલી નથી. સમયની બદલી થવાથી અસલ વારંટ રદ થતુ નથી. અત્યારસુધી દયાની અરજી ઉપર કોઇ જાતનો હુકમ આપવામાં આવ્યો નથી તેથી ફાંસી મુલ્તવી રાખવામાં આવી છે પરંતુ સજાનો હુકમ તો બહાલજ રાખવામાં આવ્યો છે.

મી. ભગતરામ પુરીએ જવાબમાં જણાવ્યું કે ફાંસીની સજા મુલ્તવી રાખવાનુ કારણ દયાની અરજી નથી પરંતુ બીજું જ છે, પણ ગવર્મેન્ટ ફક્ત સજા મુલતવી રાખી શકે છે.

છેવટે જસ્ટીસ મી. બીડેએ દરખાસ્ત નામંજુર કરી અને પોતાના ફેંસલામાં લખ્યું કે ત્રણે આરોપીઓને ટ્રીબ્યુનલે કાઢેલા વોરંટ પ્રમાણે કેદમાં રાખવામાં આવ્યા હતા. લોકલ ગવર્મેન્ટને અધિકાર છે કે તે મુદત લંબાવી શકે અને અને તેણે એજ મુજબ કર્યુ છે. અત્યાર સુધી તહોમતદારો એ જ વોરંટને આધારે જેલમાં છે.

અરજ નામંજુર

અને વારંટ રદ થતું નથી. તેથી કોઇ અરજી સાંભળવા લાયક નથી અને તેથી અરજી નામંજુર કરવામાં આવે છે. ચુકાદામાં વધુમાં તેમણે જણાવ્યું કે હવે તહોમતદારોને ફાંસી દેવાનો સવાલ બાકી રહે છે, પરંતુ તહોમતદારો તરફથી હજુ દયાની અરજીની તજવીજ થઇ રહી છે તેથી એ સવાલ હમણાં ઉભો થતો નથી. જો એ અરજીની સુનાવણી પછી ગવર્મેન્ટને આરોપીઓની સજાનો અમલ કરવામાં કોઇ કાયદાની મુશ્કેલી લાગે તો તે કલમ ૪૦૨ પ્રમાણે સજાને ફેરવી શકે છે.

જસ્ટીસ મી. બીડેનો ફેંસલો સાંભળીને લાલા અમુલકરાય કપુરે લાહોર ડીસ્ટ્રીક્ટના કલેક્ટરને, પંજાબ ગર્વમેન્ટના હોમ સેક્રેટરીને અને લાહોર જેલના સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટને નોટીસ મોકલી જણાવ્યું કે ફોજદારી કાયદાની કલમ ૮૦ પ્રમાણે તા ૯ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૩૦ ના દિવસે અમે સરદાર ભગતસીંહને ઓર્ડીનન્સ પ્રમાણે ટ્રીબ્યુનલે જે સજા કરી હતી તે બાબત આપને નોટીસ આપી છે. તેના અનુસંધાનમાં અમે આપને આથી ખબર આપીએ છીએ કે ત્રણે કેદીઓ તરફથી હેબીઓકોર્પસની અરજી કરવામાં આવી હતી. ઓન. જસ્ટીસ બીડેએ કે જેમની સામે આ અરજીની સુનાવણી થઇ તેણે ફેંસલો આપ્યો કે કેદીઓની સજા કાયદાની વિરૂદ્ધ નથી. દલીલો કરતી વખતે સરકારી વકીલે કહ્યું હતું કે દયાને માટે જે અરજીઓ કરવામાં આવી છે તેની ઉપર વિચાર ચાલી રહ્યો છે. તેથી સજાની બાબતમાં ખાસ કાંઇ કહેવામાં આવ્યું નથી. આથી ઓન. જસ્ટીસ મી. બીડેએ ફાંસીની બાબતમાં ફેંસલો ન કરતાં ફરમાવ્યું છે કે જો લોકલ ગવર્મેન્ટને ફાંસી દેવામાં કાયદાની મુશ્કેલી નડે તો તે ફોજદારી કાયદાની કલમ ૪૦૨ પ્રમાણે ફાંસીની સજાને કાળા પાણીની સજામાં અથવા તો કેદની સજામાં ફેરવી શકે છે. પણ સવાલ એ ઉત્પન્ન થાય છે કે કારોબારી સંસ્થા કેસ ચલાવનારી અદાલત અથવા તો તેની જગ્યાએ આવેલી અદાલતના વારંટ વિનાપણ આ કેદીઓને ફાંસી આપી શકે છે કે નહિ. આરોપીઓ

તરફથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે કોઇ પણ કારોબારી અમલદાર કાયદા પ્રમાણે તેમને ફાસી આપી શકે નહિ અને જો આપે તો તે મોટો ગેરકાયદેસર ગુન્હો કરશે અને તેમનું કાર્ય ઘણું દયાવિનાનું કહેવાશે. અમારી અરજ છે કે આપ અમને જલ્દી ખબર આપો કે ભગતસીંહ વિગેરેને ફાંસી કરવાનો નિશ્ચય થઇ ગયો છે કે કેમ અથવા સરકાર જો તેમાં કાંઇ ફેરફાર કરવાની હોય તો તે પણ જણાવે. જો તેમ ના કરે તો કાયદા પ્રમાણે બે માસ માટે ફાંસીની સજા મુલત્વી રાખે જેથી અમારા અસીલો આગળ દાવો કરી શકે. જો અમારી આ અરજી નામંજુર થાય તો અમારી પ્રાર્થના છે કે ફાંસી દેવાની તારીખ, સમય, અને જગ્યાની બાબતમાં અમને ઓછામાં ઓછા પંદર દિવસ પહેલાં ખબર આપવામાં આવે જેથી કલમ ૪૯૧ અને ૫૬૧ પ્રમાણે હાઇકોર્ટમાં અપીલ કરી શકીએ.

મહાત્માજી અને વાઇસરૉય

તા. ૫ મી માર્ચે મહાત્મા ગાંધી અને વાઇસરૉય લોર્ડ ઇરવીન વચ્ચે કામચલાઉ સંધી થઇ અને બધા રાજકીય કેદીઓને છોડી દેવાની ખબર બધે પહોંચી ગઈ પરંતુ જે કેદીઓને હિંસાના કારણે સજા થઇ હતી તેમને છોડવામાં આવ્યા નહિ. લોકોએ મહાત્માજીને અરજ કરી કે સરદાર ભગતસીંહ અને બીજાઓને પણ તે છોડાવે. મહાત્માજીએ જણાવ્યું કે તેઓ તે માટે પ્રયાસ કરી રહ્યા છે. કેટલાક દિવસ માટે ફાંસીની તારીખ પણ મુલત્વી રહી. પ્રજાએ જાણ્યું કે હવે ફાંસી રદ કરવામાં આવશે પરંતુ તા. ૧૯ મી માર્ચે સરદાર ભગતસીંહ અને તેમના સાથીઓના સગાંવહાલાંઓને ખબર મળી કે વાઇસરૉયે દયાની અરજી નામંજુર કરી છે તેથી તેઓ તા. ૨૩ મી માર્ચે ફાંસીવાળા કેદીઓની છેલ્લી મુલાકાત લઇ શકે છે.

મુલાકાત

આ ખબર મળતાં સરદાર કીસનસીંગ તથા રાજગુરૂની માતા વિગેરે પોતાના સગાંવહાલાંઓની સાથે જેલપર મળવા ગયા. જેલરે સરદાર કીશનસીંહ,

નામંજુર — રાજગુરૂની માતા, ભાઇ અને બ્હેનને મુલાકાત લેવા માટે પરવાનગી આપી પરંતુ તેમની સાથે બીજા સંબંધીઓ જે ત્યાં મળવા ગયા હતા તેમને તે પરવાનગી આપવામાં આવી નહિ અને કારણમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું કે માત્ર એક લોહીનાં સગાંજ મુલાકાત લઇ શકે છે. આથી સરદાર કીશનસીંહ વિગેરેએ તેમના પુત્રોની છેવટની મુલાકાત લેવા બીજા પ્રયાસો પણ કર્યા પરંતુ તે પણ નિષ્ફળ ગયા.

છેવટના પ્રયાસો — તા. ૧૯મી માર્ચ કે જે દિવસે ડે. સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ સેન્ટ્રલ જેલ–લાહોર અને લાહોરના મામલતદારના હુકમો સરદાર કીશનસીંહની પાસે પહોંચ્યા તેજ દિવસે સરદાર ભગતસીંહને પણ એ વાતની ખબર પડી હતી કે તેઓ ફાંસીથી બચવાના નથી. એ કહેવું વધારે યોગ્ય ગણાશે કે તેઓ મરવા માટે પહેલા કરતાં પણ વધારે તૈયાર હતા, પરંતુ જ્યારે સરદાર ભગતસીંહ મરવા માટે એટલા બધા તૈયાર હતા ત્યારે તેમનાં સગાંવહાલાંઓ અને મિત્રો તેમને કોઇપણ રીતે બચાવવાને પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. જો કે તેમ બનવું અશક્ય હતું તોપણ તેમણે હિંમત છોડી નહિ અને છેવટનો પ્રયત્ન કરવા માટે મહાત્માજીને લોર્ડ ઇરવીન પાસે મોકલ્યા. આ ઉપરાંત હાઇકોર્ટમાં પણ અરજીઓ કરી, જેની સુનાવણી તા. ૨૩ મી માર્ચે થઇ પણ તે નામંજુર થઈ.

લોકો એમ જાણતા હતા કે તા. ૨૪ મીએ સવારે ફાંસી દેવાશે પરંતુ તા. ૨૩ મી માર્ચે રાતના આઠના

પિતાને સભામાં સમાચાર — અમલે જ્યારે સરદાર ભગતસીંહના પિતા સરદાર કીશનસીંહ સભામાં ભાષણ આપતા હતા તે સમયે તેમને દીલગીરીની ખબર મળી કે સરદાર ભગતસીંહ, રાજગુરૂ અને સુખદેવને ૭–૧૫ મીનીટે ફાંસીના લાકડે લટકાવી દેવામાં આવ્યા હતા.

તા. ૨૪ મી માર્ચની સવારે ડી. મેજીસ્ટ્રેટ તરફથી લાહોરની દીવાલો ઉપર જાહેર ખબરો ચોઢાઇ જેમાં જણાવ્યું હતું કે સરદાર

ભગતસીંહ, રાજગુરૂ અને સુખદેવને ફાસી આપવામા આવી છે અને તેમની લાશોને સતલજ નદીને કિનારે અતેષ્ટિ સંસ્કાર કરીને તેની રાખ નદીમા વહેવડાવવામાં આવી છે

સરદાર ભગતસીંહ વિગેરેને મરણનો તો ભયજ નહતો તેમણે તો ફાસીની સજા હસ્તે વદને સ્વીકારી લેવા નિશ્ચય કર્યો હતો અને જે સમયે તેમને ફાસી દેવામા આવી તે સમયનુ જે દશ્ય દોરવામા આવેલુ છે તે ખરેખર અદ્દભુતજ છે અને તે નીચે મુજબ છે

ફાંસીએ કેવી રીતે ચડયો ?

"સોમવારે બપોરે ત્રણ વાગ્યા પછી લાહોર સેન્ટ્રલ જેલના સત્તાધીશો સાથે મસલત ચાલી લોકોની અવરજવર ત્યા સખ્તતર બધ કરવામા આવી આથી જેલ તપાસણી માટે ઈન્સ્પેકટર જનરલ આવે છે એવી સામાન્ય માન્યતા ફેલાઈ હતી અને શહીદ ત્રિપુટીને તો સાજે સાડા પાંચ વાગ્યા સુધી—તેમની મૃત્યુપળના બે કલાક પહેલા પણ—તેની જાણ કરવામા ન્હોતી આવી તેઓ તો પોતાને બીજે દીવસે સવારે ફાસી અપાશે એમ ધારતા હતા તેમનો પ્રાણાન્ત પાસે આવે છે જાણી તેમને આનદ થતો હતો જેલ માંના બીજા બધા કેદીઓને તેમની કોટડીઓમા હમેશ કરતા વ્હેના પુરી દેવામાં આવ્યા

એ પછી ટ્રીબ્યુનલની કોર્ટ માટે જે દરવાજો ઉઘડે છે એ દ્વારમાંથી મેજીસ્ટ્રેટ, ઇન્સ્પેકટર જનરલ અને બીજા અમલદારો અંદર આવ્યા અને જ્યારે માજીસ્ટ્રેટ કેદીઓને મળ્યા ત્યારે એમ જણાય છે કે, ભગતસીંહે માજીસ્ટ્રેટને અભીનદન આપ્યા અને જણાવ્યુ કે—

"મેજીસ્ટ્રેટ, તમે નસીબદાર છો, સ્વતત્રતાની લડતના સૈનીકો ફાંસીના માંચડાને કેમ ભેટે છે તે અમે તમને આજે બતાવીશુ'

માજીસ્ટ્રેટ સ્તબ્ધ બની ગયા જ્યારે કેદીઓને તેમની કોટડીમાથી બ્હાર લઈ જવામાં આવતા હતા ત્યારે જેલના એકેએક ખુણામાં તેની ખબર પડી ગઈ જેલના દરેક ખુણામાથી—બધા કેદીના મુખમાંથી "ઇન્કીલાબ ઝીંદાબાદ" ના સ્વર ગાજી રહ્યા ને

આ કેદીઓ પણ "ક્રાન્તી અમર રહો" "શાહીવાદનો નાશ હો" "મજુરવાદ ઘણું જીવો" ના સુત્રો ઉચ્ચારીને પોતાની કોટડીઓ છોડી નીકળ્યા.

જ્યારે તેઓ મૃત્યુ લેનારા માંચડાની પાટ પાસે હતા ત્યારે તેમણે માંચડા પર કુદી જવાનો ઉત્સાહભર્યો પ્રયાસ કર્યો હતો. તે પછી, યોગ્ય વિધિઓ થઇ રહ્યા પછી ત્રણે જણને માંચડા પર ઉભા રહેવાનું જણાવવામાં આવ્યું. ભગતસીંહ વચ્ચે ઉભો રહ્યો. તેની જમણી બાજુએ તેનો જોડીદાર રાજગુરુ ને ડાબી બાજુએ તેનો સાથી સુખદેવ ઉભા હતા. તે પછી, ફાંસી માટે રાખવામાં આવેલાં દોરડાં તે ત્રણેના ગળા પર નાંખવામાં આવ્યાં, અને કોઇ પ્રીતમ પોતાની પ્રીયતમાને ચુંમે તેવી રીતે તે દરેકે પોતપોતાના દોરડાને ચુંબન કર્યું. તેઓ હસ્યા; મીઠી ગુફતેગો કરી. તેઓ પરસ્પર ભેટયા. સુખદેવે જણાવ્યું કે, "આ એક મીનીટ કરતાંયે ઓછા વિયોગ પછી આપણે સૌ એકી સાથે આપણા પક્ષની મધ્યસ્થ સમિતિ ની સભા ભરવા માટે જશું; ને ત્યાં ચન્દ્રશેખર આઝાદ, ભગવતીચરણ અને જતીનદાસ હાજર રહેશે."

પછી તેઓ પોતાના રાજકીય સુત્રો ઉચ્ચારતા હતા તેવામાં તો એક મીનીટમાંજ, ગળાના ફાંસાએ તેમના પ્રાણ જુદા પડયા; એમ નાટક પર પડદો પડયો.

એમ જણાય છે કે ભગતસીંહનો પ્રાણ તો એક સેકન્ડ કરતાંયે ઓછા સમયમાં ગયો ગયો પણ બીજા બેના જાન જતાં બેથી ત્રણ સેકન્ડ લાગી. ચાળીસ મીનીટ બાદ તેમનાં શબ ટ્રીબ્યુનલની કોર્ટવાળા દ્વારેથી બહાર કાઢવામાં આવ્યાં અને તેમને અમીદાહ માટે લઇ જવામાં આવ્યાં.

તા ૨૪ મી માર્ચે જ્યાં એ લાશોને બાળવામાં આવી હતી ત્યાં લોકો જઇ પહોંચ્યા. ત્યાં હાડકાં અને માંસના ટુકડા મળ્યા. તે લાહોરમાં લાવ્યા અને મોટું સરઘસ કાઢયું અને સાંજના સાત વાગે તેને નદી કિનારે લઇ જઈ બાળી દેવામાં આવ્યું.

શી રીતે બાળ્યા ?

સરદાર ભગતસીંહ વિગેરેને ફાંસી દેવાયા પછી તેમની લાશોને રાતના આશરે નવેક વાગે નદીના કીનારે લઈ જવામાં આવી પરંતુ ત્યાં તેમને થી રીતે બાળ્યા તે સંબંધમાં વિવિધ પ્રકારની વાતો સમસ્ત દેશમાં આજે ફેલાઈ છે. એક પક્ષ તરફથી એમ જણાવવામાં આવે છે કે તેમની લાશોને બાળવા માટે લાકડાને બદલે કોલસો લઈ જવામાં આવી હતી તેમજ લાશોના ટુકડા કરીને કોલસી ઉપર મુકી ગ્યાસલેટ છાંટી સળગાવવામાં આવ્યા. કોલસીથી હાડકાં અને માંસ બળી શક્યુ નહિ અને તેથી થોડીવારે તેને પાણી છાંટી હોલવી નાખવામાં આવ્યુ અને એ બધી રાખ, બળેલાં હાડકાં અને માંસ નદીના પુલની ૨૨ મી કમાન આગળ નાખી દેવામાં આવ્યું. આ બાબતની તપાસ માટે મહાસભાની વર્કીંગ કમિટી તરફથી એક કમિટી પણ નીમવામા આવી છે. આ પ્રશ્નના સંબધમાં સરકારી યાદી બહાર પાડી જણાવવામાં આવ્યુ છે કે લાશોની અંતિમ ક્રિયા હિન્દુ ધર્મના રીવાજ પ્રમાણે જ કરવામાં આવી હતી અને લાશના ટુકડા કર્યાં હતા એ બીનાનો ઇન્કાર કરવામાં આવ્યો છે.

ધાર્મિક ક્રિયા શી રીતે ?

આ પ્રશ્ન વિષે આજે પંજાબમાં ખુબ ચર્ચા ચાલી રહી છે અને તે સંબંધી વર્તમાનપત્રોએ પણ ચર્ચા ઉપાડી છે. સરદાર ભગતસીંહ વિગેરેની લાશ ધાર્મિક વિધિસર બાળવામા આવી ન હતી એવી દલીલ કેટલાક તરફથી એ પ્રષ્ટિએ કરવામાં આવે છે કે અગ્નિસંસ્કારની ક્રીયા વખતે જે મનુષ્યની હાજરી, ધર્મગ્રંથી તથા બીજી જે વસ્તુઓ આવશ્યક છે તેમાંનુ કાંઇ પણ નહતું અને તે વિના થયેલો અગ્નિસંસ્કાર ધાર્મિક દ્રષ્ટિની વિરૂદ્ધ છે એવો એક એકરાર શીખ કોમના એક ગુરૂ ગોવિન્દાનંદજીએ પણ બહાર પાડયો છે. આ સંબંધમાં સરદાર જમીયતસીંહે મુંબઇના શહેરીઓની સભા સમક્ષ જણાવ્યું હતું કે સરકારે ચાલતા આવેલા જનુ ઉલ્લંઘન કરી ત્રણે નવજુવાનોને સવારને બદલે સાંજે ફાંસી

લીધી છે. તેમની લાશોને કાપવામાં આવી હતી. સરદાર કીશનસીંહને જે સ્થળે અગ્નિસંસ્કાર થયો હતો તે સ્થળેથી લોહીથી ખરડાયેલા પત્થર તેમજ લાશના માંસના અને હાડકાના ટુકડા પણ મળી આવ્યા છે. જો લાશને કાપવામાં આવી ના હોય અને બરાબર બાળવામાં આવી હોય તો લોહીવાળા પથરા, હાડકાં અને માંસના ટુકડા શી રીતે હાથ લાગે?

ધાર્મિક ક્રીયા થઇ હોય યા ના થઇ હોય તોપણુ આજે સરદાર ભગતસીંહ, રાજગુરૂ અને શ્રી. સુખદેવની ત્રિપુટીનું નામ હિન્દના ઇતિહાસમાં અમર બન્યું છે. જે સ્થળે તેમની લાશોને અગ્નિદાહ કરવામાં આવ્યાનું જણાયું હતું તે સ્થળનાં પણુ આજે કેટલાયે દર્શન કર્યાં હશે. આ ત્રિપુટીના સ્મરણમાં તો અમૃતસરના શીખ ગુરૂદ્વારોમાં અખંડ પાઠો થયા છે. જે સ્થળે અગ્નિદાહ થયો હતો તે સ્થળે ફીરોજપુરની પ્રજાએ અખંડ પાઠ કર્યા છે. એ ત્રિપુટીની લાશોની રાખનાં પણુ મુંબઇ તથા બીજા સ્થળોએ ઠેરઠેર સરઘસો નીકળી રહ્યાં હતા અને તેના સ્પર્શ માટે અનેક સ્થળોએ માનવમેદનીની ઠઠ ઉભરાઇ હતી. આ ત્રિપુટીના શબોની રાખ સરદાર જમીયતસીંહ કરાંચીથી લઈને નીકળતાં અને ડાકોર જઈ પહોંચતાં ત્યાં તો પ્રજાજનો ભગતસીંહની પાછળ ગાંડા બન્યા હતા. તે રાખને દ્વારકાધિશનાં મંદીરમાં લઇ જવામા આવી હતી અને મંદિરમાં ઉભા કરેલા આરસના પ્લેટફોર્મ ઉપર શ્રી કૃષ્ણુ ભગવાનની મૂર્તિ સમક્ષ તે રાખવાળી કાસ્ટેટ મુકવામાં આવી હતી. તેનો અસંખ્ય મનુષ્યોએ સ્પર્શ કર્યો હતો અને પુલોનો વરસાદ વરસાવ્યો હતો અને છેવટે રાખનો થોડો ભાગ ગોમની નદીમાં પધરાવી ત્યાં હિન્દુવિધિ મુજબ ધાર્મિક ક્રીયા કરવામાં આવી હતી.

સરદાર ભગતસીંહ તથા તેમના સાથીઓને ફાંસી દેવાયાના સમાચાર દેશનેતાઓને કરાંચીમાં મળતાં સર-

કરાંચી મહાસભામાં કારના આ કૃત્યને મહાસભાના આગેવાનોએ

સખ્ત રીતે વખોડી કાઢયુ હતુ' અને સરકા-રની શુદ્ધ નિષ્ઠા પ્રત્યે શકની દ્રષ્ટિ રજુ કરી હતી. આ ત્રિપુટીની ફાંસીથી નવયુવાનોમા વધુ જોમ પેદા થયું હતુ' પર'તુ પ્રસંગને અનુ-સરી નવજુવાનો તથા મહાસભાએ જે નીતિ અખત્યાર કરી તેથી સર્વ કોઇ આશ્ચર્યમા ગરકાવ થઇ ગયા છે. એ મહાસભા સપ્તાહ દરમ્યાન દેશનાયકોએ સરદાર ભગતસીંહને અંજલી અર્પણ કરતાં જે ઐતિહાસીક વ્યાખ્યાનો રજુ કર્યા હતા તેમાનો કેટલાકનો અગત્યનો ભાગ નીચે મુજબ છે:—

" ગોળીબ્હારો અને શહીદો તો અનેક થઈ ગયા પણ સરદાર ભગતસીંહ અને તેમના સાથીઓના નામ તો

પંડીત જવાહીરલાલ આજે ઠેરઠેર ગવાય છે. અહિ'સાના ચુસ્ત

શું કહે છે ? પુજારી મહાત્માગાંધીજીને પણ તેમનાં વખાણ કરવાનુ મન થાય એતુ પણ કાંઇ કારણ હશેજ. સરદાર ભગતસીંહ અને તેના સાથીઓએ પ્રજામાં જાદુઇ અસર પેદા કરી છે. તેમની હિંમત, ત્યાગ અને માતૃભુમીનો પ્યાર અજોડ છે. માતૃભુમી માટે મોતની સાથે રમી રહેનારની પ્રશંસા કોણ ના કરે ? તે કદાપિ પોતાનો આશય છુપાવતો ન હતો. તે તો ખુલ્લી રીતે કહેતો કે " માતૃભૂમિની મુક્તિ માટે મેં મારૂં ધારેલું કાર્ય કર્યું છે. ભલે સરકાર મને ફાંસીએ ચઢાવે. હું કદી પાછો હઠનાર નથી, " જવાહીરલાલે વધુમાં જણાવ્યું હતું કે: હું તલવાર, બંદુક ચલાવી પરાક્રમ કરવાનુ પસંદ કરૂં છું. દરેક નવજુવાન પોતાનું પરાક્રમ દાખવવાને ઉત્સુક છે, પરંતુ આપણે ભુલી ન જવુ જોઇએ કે આપણે આઝાદી ખાતર એક લાંબી મુસાફરી આદરી છે અને તે મુસાફરી દરમિઆન અનેક પડાવો નાખવાના છે. આ મુસાફરી સુખરૂપ પુર્ણ થાય અને આપણે આપણા ધારેલા સ્થળે આવી પહોંચીએ એવા ઉપાય યોજવા જોઇએ. આગળ રસ્તામાંજ આપણો વિનાશ થાય એવાં કાર્યોથી વિમુખ રહેવું જોઇએ. હિંસાના માર્ગે જવાથી અનેક જલીઆંવાલા બાગ તથા પેશાવર તથા સોલા-

પુર જેવા હત્યાકાંડો જોવા પડશે અને દેશમાં અશાંતિ અને ખુના મરકી વધી જશે. અને દેશને લાભ થવાને બદલે જાનમાલની ઘણી નુકસાની વેઠવી પડશે આપણે તો એવો રસ્તો ગ્રહણ કરવો જોઈએ કે જેથી દેશમાં શાંતિ પથરાય, દેશની ગરીબ જનતાને સુખ થાય, અને દેશ અનેક પ્રકારની શકિત પ્રાપ્ત કરે. માટે બુદ્ધિપૂર્વક કુશળતાથી કાર્ય કરવાની જરૂર છે. મુસાફરી સફળતાપૂર્વક પસાર કરવામાં ઘણી સાવચેતી રાખવી પડે છે. આપણે ભગતસિંહ જેવી નિડરતા અને દેશપ્રેમને અંતરમાં ઉતારીએ. તેના મૃત્યુથી આવેશમાં આવી જઈ ભાષણો ન કરતાં જે હેતુથી આ શહીદોએ પ્રાણ અર્પણ કર્યા છે તે હેતુ પાર પાડવાના પ્રયાસો કરવા જોઈએ.

(પં. જવાહીરના પ્રવચનમાંથી)

પંડીત માલવીયાજી "મારી આખી જીંદગી દરમ્યાન આજના જેવો મહાન દુઃખદ પ્રસંગ મારી પાસે કદી નથી આવ્યો. અમારે માટે એ મોટી કમબખ્તીની વાત છે કે મૃત્યુને લાયક અમે સફેદવાળવાળા બુઢ્ઢાઓની સમક્ષ દેશના વીર નવજુવાનો ફાંસીને માંચડે ચઢીને અમારી દૃષ્ટિથી દૂર ખસી જાય છે. એથી પણ વધુ કમબખ્તીની વાત તો એ છે કે મહાત્માજી અને અન્ય મહાપુરુષોની વિનંતીઓ છતાં નિષ્ઠુર સરકારે હિન્દના ત્રણ બાળકોને છીનવી લીધા. હિન્દુસ્થાનની જગ્યાએ ઈગ્લાંડ હોત અને ત્રણ અંગ્રેજ નવજુવાનોને સરકાર સમસ્ત દેશની અવગણના કરી ફાંસીને માંચડે ચઢાવવા માગતી હોત તો તે કાર્યમાં સરકાર કદાપિ સફળતા મેળવી ના શક્ત. ભગતસીંહ, રાજગુરૂ અને સુખદેવના આત્માને ત્યારેજ શાંતિ થાય કે જ્યારે આપણે માતૃભુમીનાં બંધનો કાપી નાખીએ.' દુનીયામાં કોઈ દેશ ઉપર મોટામાં મોટી મુશીબત હોય તો તે વિદેશી રાજ્યની જ છે. વિદેશી રાજ્યનો બોજો હિન્દ ઉપરથી આપણે ઉઠાવીએ તોજ આપણે માતૃભુમિના આશિર્વાદ મેળવી શકીએ. ભગતસીંહ વિગેરેએ પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપી

પોતાની આબરૂ વધારી છે. ૧૯૧૪ થી આજ સુધીમાં આવા અનેક દેશપ્રેમીઓ ફાંસીને માંચડે ચઢી ચુકયા છે. આગળ ચાલતાં પંડિતજીએ જણાવ્યું કે સરકારે જે મોનેરી તક ગુમાવી છે તેની તક હવે પછી મળશે કે નહિં તેની કલ્પના હું નથી કરી શકતો. અમોએ અમારા ત્રણ બાળકોની જીંદગીની ભીખ વાઇસરોય પાસે માગી ત્યારે અમને કહેવામાં આવ્યું કે "આ બાબતમાં વાઇસરોય પોતાનો દયાનો વિશેષ અધિકાર વાપરી શકે એવો એક પણ કાયદો જોવામાં આવતો નથી" વાઇસરોયે જબરી ભુલ કરી છે. હુંતો કહુ છું કે વાઇસરોયને આપવામાં આવેલ દયાના વિશેષ અધીકારનો ઉપયોગ કરાવવાનો જો કોઈ મોકો હતે તો તે આ વખતેજ હતો સરકારે મોકો સાધી પ્રજાનો અમુલ્ય પ્રેમ સંપાદન ન કર્યો. સરકારે અમારા અંતરમાં હમેશને માટે ખીલે ઠોકીદીધો છે. આ દર્દ અમારા મૃત્યુ સુધી અમો વીસારી શકશું નહિં પરંતુ સરકારના નિષ્ઠુર કાર્યે આપણને આપણી પરવશતા અને અશકિતનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. અત્યારે અને આ પળેજ પ્રતિજ્ઞા કરવી જોઇએ કે જ્યાં સુધી અમે સ્વતંત્રતા મેળવી અમારા દેશની માલીકી અમે નહિ મેળવીએ ત્યાસુધી અમને જંપ નહિ વળે. અને અમારા પ્રાણ દેશને ખાતર પાથરવા તૈયાર છીએ.

(પંડીત માલવીયાજીના પ્રવચનમાંથી

" સરદાર ભગતસીંહ મારા હાથમાં રમ્યો છે. તેને મેં હજાર વાર ચુમ્યો છે. તે બાળકની નસેનસમાં સરદાર

ડૉ. સત્યપાલ શું કહે છે ? કીશનસીંહનું લોહી વહી રહ્યું હતુ. તેના કાકાનું નામ, સરદાર અજીતસીંહ. સરદાર અજીતસીંહે સરકાર સામે બ્હારવટું આદર્યું અને આજે સરકારે તેમને દેશ નિકાલ કર્યા છે. વર્ષો થયા તે માતૃભુમિમાં આવવાને તલપી રહ્યા છે પરંતુ અફસોસ કે નિષ્ઠુર સરકાર હિન્દ માતાના વ્હાલા પુત્રને તેની માતાથી વિખૂટા પાડી રહેલ છે. લોં. મા. ને વર્ષની સજા થઈ તે વખતે પ્રજામાં ખુબ ઉશ્કેરણી ફેલાઇ હતી, પણ

તીલકનાએ કારાવાસથી જે કાર્ય થયું તે સરદાર ભગતસીંહ, રાજગુરૂ અને સુખદેવ આઝાદીની તલપ પેદા કરી ગયા તે છે. પંડીતજીએ વધુમાં જણાયું કે–જ્યારે તેમનો કેસ ચાલતો હતો ત્યારે એક દિવસ ભગતસીંહ બેધડક રીતે હસી રહ્યો હતો. તેથી સરકારી વકીલે જણાયું કે તે હસીને કોર્ટની મશ્કરી કરે છે પણ તેજ પળે આ વીર પુરુષે જણાવ્યું હતું કે 'અત્યારે હસીને હું આ કોર્ટની મશ્કરી કરી રહ્યો છું પણ જ્યારે ફાંસીને માંચડે ચઢીશ અને ત્યાં હું જે હાસ્ય કરીશ તે વખતે કઈ અદાલતની મશ્કરી થશે ?' આવા વીર પુરૂષોને જીવન મરણનો ભેદ નથી.'

(ડોકટર સત્યપાલના પ્રવચનમાંથી)

"વીર ભગતસિંહ અને તેમના બે સાથીઓ ફાંસીએ ચડયા. તેમનો દેહ બચાવવા ઘણા પ્રયત્ન થયા. કંઇક આશા પણ બંધાઇ તે ફોગટ ગઇ. ભગતસીંહને જીવવાની ઇચ્છા નહોતી. તેમણે માફી માગવાની ના પાડી. અરજી કરવાનીએ ના પાડી. જીવે તો બીજાને અર્થે જીવવા કદાચ તૈયાર થાય, જીવે તો એ દ્રષ્ટીએ કે તેના મોતથી કોઇ આવેશમાં આવીને નકામા કોઇનું ખુન ન કરે. ભગતસીંહ અહીંસાના પુજારી નહોતા, પણ હીંસાને ધર્મ નહોતા માનતા. લાચારીથી ખુન કરવા તૈયાર હતા. તેમનો છેલ્લો કાગળ આવો હતો:– 'હું તો લડાઇ કરતાં પકડાયો છું. મને ફાંસી ન હોય. મને તો તોપને મોઢે ચડાવો, ગોળીએ મારો." આ વીરો મરણના ભયને જીત્યા હતા. તેમની વીરતાને માટે તેમને હજારો વંદન હો. પણ તેમના કૃત્યનું અનુકરણ ન થાય. તેમની કૃતિથી દેશને લાભ થયો માનવા હું તૈયાર નથી. નુકસાન તો જોઈ રહ્યો છું. એ પ્રકૃતિ ન હોય અને કેવળ અહિંસક યુદ્ધ લડી શકયા હોત તો આપણે ક્યારનું સ્વરાજ લઇને બેસી ગયા હોત. આ મારા અનુમાનને વિષે બે મત ભલે હો, પણ આટલી વાતનો ઇન્કાર કોઇ ન કરી

મહાત્માજીની એજલી.

શકે. જો ખુન કરીને દાદ મેળવવાની પ્રથા આપણામાં પડી જાય તો આપણે જેને ન્યાય માનતા હોઈએ તેને સારૂ પોતપોતામાં ખુન કરતા થઇ જઇશું. કરોડો કંગાલ અને અપંગના દેશમાં આ સ્થિતિ ભયાનક છે. આપણો બળાત્કાર આ ગરીબો ઉપર ઉતર્યા વિના ન રહે. આનું પરીણામ સહુએ વિચારી લેવા યોગ્ય છે બળાત્કારને ધર્મ કરીએ તો હાથનાં કર્યાં હૈયે વાગવાનાં. એટલે આ વીરોની વીરતાની સ્તુતી કરવા છતાં તેમની પ્રવૃતીને આપણે કદી ન સાંખીએ. સરકારે ફાસી દઇને પોતાનો પશુસ્વભાવ પ્રગટ કર્યો છે. પ્રજામતને તરછોડી પોતાની સત્તાના મદનું તાજુ પ્રદર્શન કર્યું છે, પ્રજાને ખરી સતા દેવાની સરકારની દાનત નથી એમ આ ફાંસીમાંથી અનુમાન કાઢી શકાય. ફાસી દેવાનો સરકારને અધિકાર અવશ્ય હતો, પણ કેટલાક અધિકાર સંગ્રહ કરવા પુરતા હોય તોજ શોભે. બધા અધિકારનો બધી વખતે જે મનુષ્ય ઉપયોગ કરે છે તેના અધિકારનો છેવટે નાશ થાય છે...પ્રજાને ક્રોધ કરવાનું સરકારે સારૂ કારણ આપ્યું છે. પ્રજા ક્રોધ કરે તો હાથ આવેલી બાજી ખોઇ બેસે. પ્રજા ક્રોધ કરે એમ કેટલાક અમલદારો ઇચ્છતા પણ હોય, તેઓ ઇચ્છે કે ન ઇચ્છે, આપણો માર્ગ સીધો છે. સુલેહ કરતી વેળા ભગતસિંહની ફાંસી આપણી ઉપર લટકી રહેલી હતી. તેમને અને તેમના સાથીઓને ફાંસીની સજા માફ કરવાનો વિનય સરકાર વાપરશે એવી આપણને આશા હતી. તે આશા નિષ્ફળ થતાં કરેલી પ્રતિજ્ઞા આપણે ન તોડીએ, પણ આ પડેલો ઘા ઝીલી લઇને પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરીએ. આવા કઠિન સંજોગોમાંયે એ પાલન કરતાં ધાર્યું મેળવવાની આપણી શકિત વધશે ઘટશે નહિ. પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ કરતા એટલે સમાધાની તોડતાં આપણું તેજ ઘટશે, શકિત ઘટશે ને ધ્યેયને પહોંચવામાં પડેલી મુશ્કેલીઓમાં વધારો થશે. એટલે ગુસ્સો પી જઇને ...ને વળગી રહી કર્તવ્યનું પાલન કરવું એ જ આપણો ધર્મ છે.

ભગતસીંહ તથા તેમના સાથીઓ જો કે આજે દેશની દ્રષ્ટિથી દૂર થયા છે તોપણ તેમની અજબ દેશભક્તિ તથા અપૂર્વ વીરતા તો આજે હિન્દના ઇતિહાસમાં અમર બની છે. સરદાર ભગતસીંહની વીરતા એમ તેના પ્રત્યેક શબ્દમા તરી આવે છે અને તેણે પોતાને ફાંસી અપાતા પહેલા જે એક પત્ર પોતાના નાના ભાઇને તથા બીજો સરકારને સંબોધી લખ્યો હતો તે તેમની અપૂર્વ વીરતા તથા હિંમતના દ્રષ્ટાંતરૂપ છે. તેમણે પોતાના ભાઇને લખેલો પત્ર નીચે મુજબ હતો.

"પ્યાર કુલતાર! તારી આખોમા આસુ જોઈ મને ભારે દુઃખ થયુ હતું આજે શબ્દો લાગણીથી છલોછલ ભરેલા હતા, તે હું સહન કરી શક્યો નહીં. પ્યારા ભાઇ! તું એકાગ્રચિત્તથી અભ્યાસ ચાલુ રાખજે ને તબીયતની સંભાળ રાખજે. રખે હૃદય ખોઇ બેસતો. શુભાર્તોદિપક, હું તને વધારે શું કહું? એક નાનું ગીત છે તે સાભળઃ—

'કિસ્મતની સામે ન ફરીયાદ કરો,
આખી દુનિયા ભલે સામે ઉભી રહો;
નસીબ સાથે યુદ્ધ ચાલો આદરો!'"

મિત્રો, મારા તો કલાકો ગણાય છે. (સ્વગતની) ઉષા ઉઘડતા જેમ સવારનો દીવો ઝાખો પડીને ઓલવાઈ જાય તેવો હું છુ. તમારો આદર્શ અને શક્તિ દુનિયાભરમા ચમકાર ફેલાવશે, તો પછી આ મુઠીભર માટી રોળાઇ જાય તો શુ? ત્યારે છેલ્લી વિદાય! વહાલા દેશભાઇઓ, તમો આબાદ બનો. અમે તો લાંબે પંથે સફર કરવા માટે જઇએ છીએ. ભાઈ, હિમ્મત રાખજે. નમસ્તે!

પરમપ્રિય તારો ભગતસિંહ"

ગોળીથી વીંધી નાખો

સરદાર ભગતસીંહની વીરતાના સંબંધમા નીચેનો પત્ર તેમની વીરતાનું એક વધુ દ્રષ્ટાંત રજુ કરે છે. તેમને સરકારે તા. ૩ જી માર્ચ સુધીમાં દયાની અરજી કરવાનું જણાવ્યું હતું. પરંતુ

દયા માટે અરજી કરવાને બદલે સરકારને ખુલ્લો પડકાર કરતો એક પત્ર લખ્યો હતો જે નીચે મુજબ હતો:—

"સરકારે અમને દયા માટે અરજી કરવાનું જણાવ્યું છે, પરંતુ અમે ચોર-ડાકુ કે મવાલીઓ નથી, પરંતુ આઝાદીના યુદ્ધના કેદીઓ છીએ અમારી રગેરગમા સ્વાતંત્ર્યની-આઝાદીની તમન્ના જાગી હતી અને તેથી અમે અમારા માર્ગે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવા યાહોમ ઝુકાવ્યું હતું અમે ભલે અહિંસક કેદીઓ ન હોઈએ, છતા અમે રાજદ્વારી કેદીઓ તો છીએજ. જો સરકારમા ન્યાયનો જરા પણ છાંટો હોય તો તેણે અમારી સાથે રાજદ્વારી કેદીઓ જેવું વર્તન રાખવું ઘટે છે. અમે ચોર-ડાકુઓ નથી તેથી સરકાર પાસે દયાની-ક્ષમાની ક્ષુલ્લક ભીખ માગતા નથી. અમે દયાની અરજી કરી કાળાપાણીએ જવા માગતા નથી. અમને ફાંસીને લાકડે ચઢવું પણ પસંદ નથી. સરકારે તો અમને ગોળીથી વીંધી નાખવા જોઈએ અને સરકારને તેના કરતા પણ વધારે ભયંકર વધારે કરપીણ કે વધારે ક્રૂર સજા જડતી હોય તે તે સજાનો અમલ અમારા પર ભલે કરે. જગતના ઇતિહાસમા સ્વરાજ્યનો પ્રાથમિક હક્ક માગતા રાજદ્વારી કેદીઓને ફાંસીને લાકડે લટકાવ્યાના દાખલા શોધ્યા જડતા નથી. અમને કાળાપાણી કે ફાંસીને માચડે લટકાવવાને બદલે સરકારે લશ્કરી ઓફિસરોને જેલમા મોકલી અમારાપર ગોળી ચલાવવી જોઈએ. તે સમયે અમે એ ગોળીઓ ફુલની માફક ખુલ્લી છાતીએ ઝીલી મૃત્યુને આલીંગન કરીશું. ફાંસી જેવી નિર્માલ્ય સજા કરવાનો કાંઈજ અર્થ નથી. સરકાર અમારી આ અંતીમ ઈચ્છા સ્વીકારશે?"

ભગતસીંહ હિંદુ મંદિરના પુજારી હતા?

મરદાર ભગતસીંહને ફાંસી મળ્યા બાદ તેમના બલિદાનનો લાભ જે મહાસભાના મુત્સદ્દીઓને અંગે મળેલો તે ઉપરથી કેટલાક તરફથી એવી પણ દલીલ કરવામાં આવે છે કે તે હીંદના પુજારી હતા; પરંતુ તે વાત તેમણે પોતાને ફાંસી અપાતા પહેલા

જે એક પત્ર બહાર પાડેલો તે ઉપરથી માની શકાય તેમ નથી. તેઓ અહિંસામા માનતા ન હતા એમ માની શકાય પરતુ તેથી તેઓ હિંસાના ઉપાસક હતા એવી કલ્પના કરવી તે કેવળ અસ્થાનેજ લેખી શકાય તેમણે દેશના વાતાવરણને અનુસરી પોતાના મિત્રોને સબોધી જે પત્ર લખેલો છે તે મનનીય છે અને તેનો બારીકાઇથી અભ્યાસ કરવો ઘટે છે આ પત્ર તેમણે તા ૨ જી ફેબ્રુઆરીના દિવસે જ્યારે સરકાર તથા મહાસભા વચ્ચે સમાધાનીની મ ત્રણા ચાલી રહી હતી ત્યારે લખ્યો હતો અને તે ૪૫ નાના કાગળ ઉપર લખાયલો હતો એમ કહેવામા આવે છે આ પત્ર નીચે મુજબ હતો —

" પ્યારા દોસ્તો, આજે આપણી હીલચાલ અત્ય ત મહાત્વની પરિસ્થિતીમાથી પસાર થઇ રહી છે એક વર્ષના ભીષણ સગ્રામ પછી ગોળમેજી પરીષદે આપણી સમક્ષ રાજશાસનના પરીવર્તન સબધમા કેટલીક ચોકકસ બાબતો રજુ કરી છે અને મહાસભાના નેતાઓને આમત્રણ આપી જણાવ્યુ છે કે તેઓ આવીને રાજશાસનના સુત્રો નકકી કરવામા સહાય આપે આ પરિસ્થિતીમા મહાસભાના આગેવાનો લડત મોકુફ રાખવાને તૈયારી કરતા જણાય છે આ નેતાઓ લડત મોકુફ રાખવનો કે ચાલુ રાખવાનો નિર્ણય કરે એ વાત આપણે માટે કઇ બહુ મહત્વની ન ગણાય, પણ એક વાત નિશ્ચીત છે કે આ લડતનો અત કોઇને કોઇ રીતે સમાધાનીમા આવે એજ ઇષ્ટ છે પછી એવી સમધાની વહેલી મોડી થાય એ તો જુદી વાત છે

સમાધાની એટલે શુ ?

સાચુ પુછો તો સમાધાની એ કઇ નપાટ કે નિંદનીય વસ્તુ નથી એમ સમજવામા આપણે ભુલીએ છીએ, એવી ઉનટુ રાજનૈતિક લડતોમા તો સમાધાની એ એક આવશ્યક અગજ ગણાય કોઇ પણ પ્રજા જે અત્યાચારી શાસકો મ

માડે છે, તે શરૂઆતમા અસફળ થાય અને પોતાની લડતના મ૦ કાળમા આવી સમાધાનીથી કંઇક અંશે રાજનૈતિક સુધારાઓ મેળ વતી જાય, પરંતુ એ પ્રજા પોતાના ઇષ્ટ ધ્યેય તરફ પહોંચતાં પહો ચતા પોતાની શક્તિ એવી સચોટ રીતે એકાગ્ર કરતી જાય છે પરીણામે દુશ્મનો સામેનો તેનો આખરી હલ્લો એવો સચોટ અં જોરદાર હોય છે કે ભલભલા ચમરબંધી શાસકોના તેની આગળ ઝુકી થઇ જાય છે, એમ છતા કોઇ વાર એમ પણ બને કે એવ આખરી લડત પછી પણ સમાધાની કરવી પડે; આ વાતનું ઉદાહરણ રૂશીયાના ઇતિહાસમાંથી સ્પષ્ટરીતે મળી આવે છે.

રૂશીયન ક્રાન્તીનો ઇતિહાસ.

૧૯૦૫ મા રૂશીયામા ક્રાન્તીની લહર ઉઠી. ક્રાતીકારી આગેવાને મોટી મોટી આશાઓ રાખીને બેઠા હતા. વિદે શમા નાસી ગયેલો લેનીન એ પ્રસંગે પાછો આવ રહ્યો હતો. ક્રાન્તીનો એ વિધાતા હતો. લોકોએ કાઈ ડઝનબંધી સૈનિકોના ખુન કર્યા ને કેટલાયે મકાનો સળગાવી મુકયા પણ એથી કંઇ સફળતા ન મળી. માત્ર એની એટલી અસર થઈ કે કેટલાક સુધારા કરવા સરકાર તત્પર થઈ અને ડયુમાની એક જાતની પાર્લામેંટની સ્થાપના થઈ. એ પ્રસંગે એ પાર્લામેન્ટ મા જવાનો લેનીને આદેશ આપ્યો, પરંતુ ૧૯૦૬ મા એજ વાતનો એણે વિરોધ કર્યો; વળી ૧૯૦૭ મા એજ પાર્લામેન્ટ કે જેના અનેક અધિકારો ઉપર કાપ પડયા હતા, તેમાં પાછા જવા ની તેણે હીમાયત કરી અને એનું કારણ માત્ર એટલુ જ હતું કે પોતાના રાજનૈતિક આંદોલનના સમર્થન માટે એ પાર્લામેંટનો તે ઉપયોગ કરી લેવા માંગતો હતો.

એજ પ્રમાણે ૧૯૧૭ પછી જ્યારે રશીયા અને જર્મની વચ્ચે સંધીની વાટાઘાટ ચાલી, ત્યારે લેનીન સીવાય બાકી બધા જ એવી સંધીના વિરોધી હતા છતા.. એમ છતા પણ લેનીને કહ્યું હતું કેઃ—

"શાંતિ-શાંતિ-ફરી ફરીને શાંતિ-અને કોઇપણ કિંમતે મારે શાંતિ જોઇએ છે. એટલે હું તો આવી સંધી કરવામાં રૂશીયાના કેટલાક પ્રાંતો જો જર્મનીને આપી દેવા પડતા હોય તો તે પણ આપી ને દેશમા શાંતિ સ્થાપવાની તરફેણમા છું." અને જ્યારે કેટલાક બોલ્શેવીક આગેવાનોએ પણ લેનીનની આ નીતિનો વિરોધ કર્યો, ત્યારે લેનીને તેમને સ્પષ્ટ રીતે જણાવી દીધું કે "આ પ્રસંગે બોલ્શેવીક સરકાર જર્મની સાથે મુકાબલો કરવાને અશક્ત છે અને એવે વિષમ પ્રસંગે આપણી સઉથી પહેલી ફરજ તો એ છે કે લડત મોકુફ કરી આપણી સરકારને મજબુત બનાવી લેવી."

એટલે આ દૃષ્ટાંત આપી હું એ વાત બતાવવા માગુ છુ કે "સમાધાની" એ પણ એક એવું હથીઆર છે કે જે હથીઆરનો રાજનૈતિક લડતમા ડગલે ને ડગલે ઉપયોગ કરવાની જરૂર હોય છે. અને એમ થાય તોજ બીજણુ લડત ખેલીને થાકેલી પ્રજા થોડા વખત માટે આરામ મેળવી શકે અને ભાવિ આખરી યુદ્ધ માટે એથી વધુ તાકાત મેળવી મેદાનમા આવવા તત્પર થઈ જાય.

પણ સમાધાનીની આ બધી વાતોમાં આપણો આદર્શ-અંતીમ ધ્યેય ન ભુલીએ, એ તો સદા સર્વદા આપણી

આદર્શ ન ભુલાય. સામેજ હોય. જે ધ્યેયને માટે આપણે લડી રહ્યા છીએ તે સંબંધમા આપણા વિચારો કેવળ સ્પષ્ટ અને નિશ્ચીત હોવા જોઇએ. જો આપણે સોળ આનામાથી એક આનો મળી જાય, તો એક આનો ખીસ્સામા નાખી, પંદર આના માટે વળી પાછો જંગ ખેલવા મેદાને પડવું જોઇએ. હિંદુસ્થાનના મુવાલ પક્ષકારોની જે વાત સામે આપણો તીરસ્કાર છે, તે એજ છે કે એમને કોઇ આદર્શજ નથી. તેઓ માત્ર એક આના માટેજ લડતા હોય અને તેથી તેમને કશુંજ મળતું નથી જે સ્વાભાવિક છે.

આજે હિંદની વર્તમાન લડત ખાસ કરીને મધ્યમ વર્ગના લોકો પર ચાલી રહી છે અને એ વર્ગનું ધ્યેય ભીમા-

મહાસભાનું ધ્યેય શું છે?

બદ્ધ હોય છે. મહાસભા વેપારીઓ અને ધનીકોને ઈંગ્લાંડ ઉપર આર્થિક દબાણ લાવી કંઈક અધિકારો મેળવી લેવા માગે છે, પરંતુ દેશના કરોડો મજુરો અને ખેડુતોનો એમ ઉદ્ધાર નથી થઈ શકવાનો. જો દેશ માટેની લડાઈ લડવી હોય તો મજુરો, ખેડુતો અને સામાન્ય પ્રજાજનોને આગળ લાવવા પડશે અને તેમને લડત માટે સંગઠીત કરવા પડશે. આગેવાનો એ બધાઓને આગળ લાવવા કાંઈ કરતા નથી–કરી શકતા નથી. આ ખેડુતોને પરદેશીઓના પંજામાથી તેમજ સાથે સાથે જમીનદારો, જાગીરદારો અને ધનીકોના પંજામાથી પણ છોડાવવાના છે, પરતુ મહાસભાનુ એ ધ્યેય નથી.

એથી હું કહું છુ કે મહાસભાવાદીઓ સંપૂર્ણ ક્રાન્તી ઇચ્છતા નથી. સરકાર ઉપર આર્થિક દબાણ લાવી તેઓ થોડા ઘણા સુધારા મેળવવા ચાહે છે. હિંદના ધનવાન વર્ગ માટેના કેટલાક લાભો મેળવી લેવા ઈચ્છે છે, અને તેથી હું એ પણ કહેવા માંગું છું કે મહાસભાની લડત–ચળવળ કાતો નિષ્ફળતા કે કાં તો સમાધાનીમાંજ વીરમવાની છે.

નવજુવાનોની ફરજ

આ પરીસ્થિતીમા નવજુવાને એ સમજી લેવાની જરૂર છે કે તેમને માટે વિષમ યુગ આવી રહ્યો છે. તેઓ હતાશ ન થાય, તેમની બુદ્ધિનો વીભ્રમ ન થાય અને તેઓ સદા સાવધાન રહે એ ખાસ અગત્યનું છે. મહાન ગાંધીજીની બે લડતોનો અનુભવ મેળવી લીધા પછી વર્તમાન પરીસ્થિતી અને આપણા ભાવી કાર્યક્રમ સબંધી સાફ સાફ નીતિ નક્કી કરી નાખવી એ આપણે માટે આજે ખુબ અગત્યની વાત થઈ પડી છે. આટલે વિચાર કરી લીધા પછી હું મારી વાત કેવળ સાદા શબ્દોમાં તમારી સમક્ષ રજુ કરવા માગું છું. આપણે "જાગો અમર

[illegible]

છે અને તેનો ઉપયોગ ખુબ સમજપુર્વક કરવાની જરૂર છે. જ્યારે આપણે એ પોકાર કરીએ છીએ ત્યારે ખરેખર તે પ્રમાણે આપણે અમલ કરવા માગીએ છીએ એમ હું માનુ છુ. 'એસેમ્બલી ઓફ્ ફેમ' વખતે ક્રાતીની અમે જે વ્યાખ્યા કરી હતી તે આ પ્રમાણે છે. "ક્રાતીનો અર્થ તો એ કે સમાજની વર્તમાન પ્રણાલીકા અને જડ સંગઠનને ઉખેડીને ફેંકી દેવુ—અને એ ઉદ્દેશ માટે પહેલા આપણે સરકારની તાકાતના માપ કાઢી લેવા જોઇએ. આજે રાજતત્રની લગામ ધની કોના હાથમા છે, પરંતુ સામાન્ય જનતાના હિતોના રક્ષણ માટે, આપણા આદર્શોને મુર્તીમત કરવા માટે, એટલે કે કાર્લમાકર્સના સિદ્ધાતો અનુસાર સમાજનુ નવીન પ્રણાલીકાથી સગઠન કરવા માટે આપણે સરકારનું તત્ર આપણા પોતાના હાથમા લેવા માગીએ છીએ. એજ ઉદ્દેશ માટે આપણે લડી રહ્યા છીએ, પરતુ તે માટે આપણે સામાન્ય જનતાને શિક્ષીત કરી મુકવાની જરૂર છે.

જેઓ આવી મહાન ક્રાંતીનુ ધ્યેય રાખીને ફરે છે તેમને માટે નવા રાજતંત્રમાં શુ ધ્યેય હોવું જોઇએ તે આપણે સમજીએ. કોઇપણ રાજતત્રની સંગીનતા જેવા આપણે માટે નીચેની ત્રણ બાબતો જેવી એ ખાસ જરૂરનું છેઃ—

૧. રાજતત્રની લગામ કેટલે અંશે હિંદીઓના હાથમા રાખવામા આવે છે.

(૨) રાજતત્ર ચલાવવા માટે કેવા પ્રકારની અમલદારની રચના કરવામા આવે છે અને એવા નવા તંત્રમા ભાગ લેવાની આ પ્રજાને કેટલે અંશે તક મળે છે.

પ્રજાના સામાન્યમાં સામાન્ય માણસને મતાધિકાર આપવાની જરૂર છે હિંદી સરકારની 'રાજસભા' માત્ર ધનવાનોની મંડળી જેવી છે અને તે પ્રજાને ફસાવવાના એક પીંજરા જેવી છે. તેથી એ સંસ્થાને નાબુદ કરી, જેમાં પ્રજાનાજ પ્રતિનિધિઓ હોય એવીજ એક સંસ્થા રાખવી જોઇએ. નહિ તો તે "પ્રાતીક સ્વરાજ" નહીં પણ એ તો "પ્રાતીક જુલ્મ" થવાનો છે એ પણ બધા યાદ રાખે.

સમાધાનીનો સાર

આ બધી બાબતોનો વિચાર કરી કુલ પરીસ્થિતીનો તોડ કાઢી લેવાની જરૂર છે. જો કે આપણે માનીએ છીએ કે સમાધાનનો અર્થ આત્મસમર્પણ અથવા સ્વરાજ્યની કબુલાત નથી, પણ એનો ખરો અર્થ તો એ છે કે એક કદમ આગે ભરો ને કંઈક આરામ લો. એ સાથે સમાધાનીનો બીજો કાઇ વિશેષ અર્થ નથી એ પણ આપણે સમજી લઇએ, કારણ કે સમાધાની એ આપણું અંતીમ લક્ષ્ય પણ નથી. આપણે ઉતરવાનો આરો એ નથી. આપણા દળનું નામ "સોશી-યાલીસ્ટ રીપબ્લીકન પાર્ટી" છે એટલે એક સામાજીક, સોશીઆ-લીસ્ટ કે કોમ્યુનીસ્ટ સંગઠનની સ્થાપના કરવાનું એનું લક્ષ્ય હોવું જોઇએ. મહાસભા અને આપણા દલના અંતીમ ધ્યેયમાં એ ફરક છે કે જ્યારે રાજનૈતિક ક્રાતીને પરીણામે શાસનતંત્ર અંગ્રેજોના હાથમાંથી નીકળી જઈ હિંદીઓના હાથમા આવે ત્યારે જેમનું ધ્યેય "કોમ્યુનીઝમ" છે એવા માણસોના હાથમાં એ તંત્રની લગામ મુકવાનો આપણો ઉદેશ છે, અને એ માટે મજુરો અને ખેડુતો ને સંગઠીન કરવા એ જરૂરનું છે કારણ કે લોર્ડ રીડીંગ કે લોર્ડ ઇરવીનની જગ્યાએ સર તેજ બહાદુર કે સર પુરષોતમદાસ આવે તેથી કંઈ આમ પ્રજાનો શુકવાર વળી જવાનો નથી.

આ પરીસ્થિતીમાં નવજુવાન કાર્યકર્તાઓની જરૂર છે. આ દેશમા નેતાઓ તો ઘણા બને છે—પણ

કાર્યકર્તાઓ જોઇએ આપણા દળને નેતાઓની જરૂર નથી. તમે જો સસારી હો, અને બાળબચ્ચા કે કુટુંબની જંજાળમા જકડાયલા હો તો મહેરબાની કરીને અમારે પથે આવવાનુ માડીજ વાળજો. જો તમે અમારા ધ્યેય પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવતા હોતો એવી સહાનુભૂતિ કે સહાય બીજે કોઈ માર્ગે આપતા રહેજો. કડક નિયમન પાલન કરી શકે એવા નવજુવાનોજ દેશની લડતને આગેકદમ ઉઠાવી શકશે. આ ધ્યેય માટે દળ છુપી રીતે છાનામાનાં કામ કરે એવી કઇ જરૂર હું જોતો નથી. આપણે સુવકો માટે " સ્વાધ્યાય મંડળ " ખોલવા જોઇએ. પત્રિકાઓ, નાનાં નાનાં પુસ્તકો, પુસ્તકાલયો, ભાષણો અને વાતચીતો મારફત આપણે આપણા વિચારોનો સાર્વત્રિક પ્રચાર કરવો જોઇએ.

એ સાથે આપણા દળે એક સૈનિક વિભાગ પણ સંગઠીત કરવાની જરૂર છે. કોઈ કોઈવાર એની ખાસ આવશ્યકતા ઉભી થાય છે. આ બાબતમા હું મારી સ્થિતિની સાફ **સૈનિક વિભાગ** ચોખવટ કરી નાખવા માગું છુ. હું જે કંઈ કહુ તેમા ગેરસમજુતી થવાનો સંભવ છે પણ હું જે કાંઈ કહું તે શબ્દો કે વાકયોમાથી કોઈ ગૂઢાર્થ શોધવાની જરૂર નથી એવી મારી વિનતી છે. એ તો હવે જાણીતી વાત છે કે હું એક બળવાખોર (*Terrorist*) જાહેર થયો છું, પરંતુ હું બળવાખોર નથી. હું એક એવો ક્રાતીવાદી (**Revolutionary**) છું કે જેની પાસે એક વિસ્તૃત કાર્યક્રમ છે જે ચોકસ વિચારો અને આદર્શોથી કામ કરે છે. મારા આ કથનથી રામપ્રસાદ બીસ્મીલની માફક મારાપર એવુ દોષ રોપણ કરવામા આવશે કે ફાસીની કાળ-કોટડીમા પડી રહેવાને પરીણામે મારા વિચારોમા પણ કંઇક પરીવર્તન થઇ ગયુ છે, પરંતુ એવું કશુજ નથી. મારા વિચારો છે તે કાયમ છે. હજી પણ મારા હૃદયમા પહેલાના જેટલોજ ઉત્સાહ છે

અને જેલ બહાર મારૂ જે મંતવ્ય હતુ તેજ આજે પણ છે. મારી આ દૃઢ માન્યતા છે કે બોમ્બ અને પીસ્તોલોના ઉપાયોથી આપણે કદીજ લાભ મેળવી શકવાના નથી ભાગ એ કથન માટેનો પુરાવો જો ખાતરી જોઇએ તો હિન્દુસ્થાન સોશીયાલીસ્ટ રીપબ્લીકન પાર્ટીના ઇતિહાસમાથી તે પુરી રીતે મળી રહેશે માત્ર બોમ્બો ફેકવા એ નકામુ છે એટલુંજ નહી પણ ખુબ હાનિકારક છે. કોઇ ખાસ પ્રસંગોએજ એની જરૂરીયાત ઉભી થાય છે આપણુ મુખ્ય ધ્યેય તો મજુરો અને ખેડુતોનુ સંગઠન કરવાનુ હોવુ જોઇએ સૈનિક વિભાગમા યુદ્ધ સામગ્રી તો માત્ર કોઈ ખાસ પ્રસંગ માટેજ એકત્ર કરવામા આવે છે જો નવજુવાનો આ માર્ગે પ્રયત્નો કરશે તો એક વર્ષમા સ્વરાજ તો નહીં પણ ભારે કુરબાની અને ત્યાગની આકરી પરીક્ષામાથી પસાર થયા પછી અવશ્ય વિજય તો મેળવશે. ઇન્કીલાબ ઝીંદાબાદ!”

સરદાર ભગતસીંહે તો આમ પોતાનુ જીવન દેશને અર્પણ કર્યુ છે. માતૃભુમીને ગુલામીની જંજીરોમાથી મુક્ત કરવા તેનો આત્મા કેટલાય વર્ષોથી ભભુકી રહ્યો હતો. ભલે તેનું સ્થુલ શરીર આજે આપણી દ્રષ્ટિ સમક્ષ ના હોય પરંતુ તેનો આત્મા તો આજે ઘેરઘેર વિપ્લવના ધ્વની કાઢી ગયો છે તેનો આત્મા આજે ઉચ્ચ કોટીએ પહોચ્યો છે અને તેણે અખાતરૂપે દરેકના હૃદયમા પ્રવેશ કર્યો છે અને પોતાના આદર્શનો ધ્વની પોકાર્યો છે ભગતસીંહે તો જીવીએ જાણ્યુ અને મરીએ જાણ્યુ અને દુનીયાને તેનો પાઠ પઢાવ્યો.

અમર રહો ભગતસીંહ,
અમર રહો સુખદેવ,
અમર રહો રાજગુરૂ—“ઇન્કીલાબ ઝીંદાબાદ”

[वन्दे मातरम्]

" ઇશુ અને ગાંધી "

આ પુસ્તક ઉંચા આર્ટ પેપરમા છાપવામા આવેલુ છે તેમા ઇશુ અને મ ગાધીજીના જીવનની તુલના કરવા ઉપરાત બન્નેના જીવનના વિવિધ પ્રસંગોના દ્રશ્યોના સુન્દર ફોટાઓ નજરે પડે છે આ પુસ્તકના દ્વિરંગી મુખપૃષ્ઠપર જાણીતા કળાકાર રા કનુ દેસાઈની કલાકૃતિ સર્વ કોઈને રંજીત કરે છે આ કલાકૃતિમા ઇશુનો ક્રોસ અને ગાધીજીનો રેંટીઓ તથા તકલી તેમજ રાષ્ટ્રધ્વજની ગુથણી અને મધ્ય વિભાગમા ઇશુ તથા મહાત્માજીની આકૃતિ એવી સુદર રીતે ગોઠવવામા આવી છે કે તે જોતાજ નયનો તૃપ્ત થાય છે, એટલુ જ નહિ પણ આ પુસ્તકમા કુમાર કાર્યાલયની કલાત્મક છપાઈ એ તો કાઇ અનેરી ભાત પાડે છે દરેક પાને ઇશુ અને ગાધીજીના વચનામૃતો વાચકનુ સ્હેજે ધ્યાન આકર્ષે છે આખુ પુસ્તક આર્ટ પેપરમા છતા કીંમત માત્ર ચાર આના પોસ્ટેજ જુદુ

એક વચનામૃત —

'આજે હુ બળવાખોરની પક્તિમા છુ પણ દુનિયા સદાને માટે સાચુ ખોટુ પારખનાર વિનાની રહેવાની નથી દ્રેશનો દિગ્વિજય ના રા ક ઝ ટકી શકતો નથી પણ પ્રેમ ઇશ્વરી સપત હોઈ બળવાન છે અને ગમે તેટલા કષ્ટ સહન કરવા શક્તિમાન છે' —ઇશુ	"આ સલ્તનત વફાદારીને લાયક નથી તે મને રાજદ્રોહને લાયક લાગી તેથી રાજદ્રોહને મારો ધર્મ કરી બેઠો છુ રાજદ્રોહ ધર્મ હોવાથી આને હુ ધર્મયુદ્ધ માનુ છુ આ રાજનીતિનો હુ પ્રતિક્ષણ નાશ ઇચ્છુ છુ રાજકર્તાનો વાળ પણ વાંકો કરવાની ઇચ્છા નથી " —ગાધીજી

રતનપોળના નાકે
ગાંધીરોડ
અમદાવાદ.

પ્રકાશક
કપીલપ્રસાદ મહાસુખભાઇ દવે
ન્યુમએજન્ટ, ક્રીમેન્ટ એન્ડ
પબ્લીશર

અમારાં પ્રકાશનો.

" કુતકાર " ગુજરાતના સુપ્રસિદ્ધ લેખક રા. ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહની કસાયલી કલમથી લખાયલી ૭ સુંદર નવલિકાઓનો આ એક સુંદર સગ્રહ છે સુંદર કાગળ, ૮૦ પૃષ્ટો, છતા કીંમત માત્ર ચાર આના તે વિષેના કેટલાક અભિપ્રાય.

(૨) " લેખકે ઉર્મિના આવેશમા જુદે જુદે વખતે લખેલી અને સામયિકોમા પ્રસિદ્ધ થયેલી ૭ નવલિકાઓનો આ પુસ્તકમાં સંગ્રહ કરવામા આવ્યો છે. ગુજરાતી સાહિત્યમા—ખાસ કરી છે નવલકથાના સાહિત્યમા શ્રી ચુનીલાલે અમુક સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. એમ પણ કહી શકીએ કે સાહિત્યમા એ ભાઈ સિદ્દહસ્ત છે. તેમની નવલિકાઓનો સંગ્રહ આ પહેલવહેલોજ પ્રસિદ્ધ થાય છે.........પ્રકાશકે સમાજને આવુ બોધક નવલિકાસાહિત્ય પ્રમાણુમા સસ્તી કીંમતે પીરસી ગુજરાતી વાચકોની સેવા બજાવી લેખાશે. પુસ્તક ૮૮ પૃષ્ઠનું છે જાડુ કાચું પુઠું છે અને મુલ્ય માત્ર ચાર આના છે. " (પ્રજાબંધુ)

" વિવિધ સામયિકોમા વિવિધ સમયે રા. ચુનીલાલ શાહની પ્રકટ થયેલી ૭ સુંદર વાતોનો સંગ્રહ છે. રા. કપિલપ્રસાદે અમદાવાદમા મુબઈસમાચાર અને ક્રોનીકલના એજંટ તરીકેની પ્રવૃત્તિ જોડે પુસ્તક પ્રકાશનનો પ્રારંભ કરીને ગુજરાતી સાહિત્યની સેવાના જે અભિલાષ સેવ્યા છે તેમા તેમને ફત્તેહ મળો એવું અમે ઇચ્છીએ છીએ." (ગુજરાતીપંચ)

" ગુજરાતના એક પ્રસિદ્ધ સાહિત્યકાર. શ્રી. ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહની ૭ સુંદર નવલિકાઓની આ ગુથણી છે ઉર્મીના આવેશમા લખાએલી એ છએ નવલિકાઓ વાચનારનું ચિત્ત આકર્ષે છે અને પુસ્તકમાની છએ નવલિકાઓ પુરી કર્યા સીવાય ઉઠવાનું મન થતું નથી....પુસ્તક ઘણું આકર્ષક અને રસમય છે. લેખકની શૈલીથી તો

આજે આખો ગુજરાત પરિચિત છે એટલે તે વિષયમા તો કાંઈપણ કહેવાનું રહેતું નથી. ગુજરાતના નવા સાહિત્યયુગમા બીજાં પુસ્તકોની સાથે આને પણ સ્થાન મળે છે. તેના બાહ્ય અને આંતર લક્ષણો જોતાં તેની કીંમત ચાર આના વધારે પડતી ગણાય નહિ." ("સંદેશ")

"ઇશુ અને ગાંધી" આર્ટ પેપરમા છપાયલુ ઇશુ અને ગાંધીજીની તુલના કરતુ સુંદર ફોટાઓવાળું દિરંગી મુખપૃષ્ઠવાળું પુસ્તક જે વિષે વર્તમાનપત્રોએ સુંદર અભિપ્રાય આપેલ છે. કીં. ચાર આના.

'ઓલીયાની આરસી'—આ પુસ્તક એક વિવિધ પ્રકારની હાસ્યરસિક, બાળોપયોગી તથા સામાજીક વાર્તાઓનો સંગ્રહ છે. લેખક "અગ્નિકુમાર". જાણીતા ચિત્રકાર રા. રવિશંકર રાવળની પ્રેરણાથી દોરાયલુ અને છપાયલુ મુખપૃષ્ઠ છતા કીંમત બાર આના.

"રાષ્ટ્રનો રણનાદ"—રાષ્ટ્રીય ગીતોનો સંગ્રહ. કીંમત ત્રણ આના—(આ પુસ્તક સરકારે જપ્ત કર્યું છે)

આ ઉપરાંત "સૌરાષ્ટ્ર", 'પ્રસ્થાન', 'ગાંડીવ' તથા બીજી રાષ્ટ્રીય તથા બાળોપયોગી સાહિત્ય સર્જાવતી સંસ્થાઓના પુસ્તકો પણ અમારે ત્યાંથી મળશે. બહારગામના ઓર્ડરો ઉપર પુરતું ધ્યાન આપવામા આવે છે.

રતનપોળના નાકે
ગાંધીરોડ
અમદાવાદ

કપીલપ્રસાદ મહાસુખભાઇ દવે
ન્યુસએજન્ટ, બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર

ઉત્તમ પુસ્તકો એ ગૃહનો શણગાર છે

આજે ગુજરાતમા ઠેરઠેર અનેક દૃષ્ટિએ અવનવુ સાહિત્ય સર્જાય છે. આ સાહિત્યનો સંગ્રહ દરેક અવસ્ય કરે કેટલાક પુસ્તકો.

પજાબનુ પ્રચડ કાવત્રુ	૧–૮–૦	વિઠ્ઠલભાઈની ગર્જનાઓ	૦–૪–૦
બગાળનો બળવો	૧–૮–૦	બારડોલીની હીજરત	૦–૨–૬
ઓમ્બયુગનુ બગાળ	૨–૮–૦	બોરસદની વીરાગનાઓ	૦–૨–૦
(બે ભાગ)		ઇશુ અને ગાધી	૦–૪–૦
Soviet russia		ટુકાર	૦–૪–૦
by P Jawaharal	૧–૮–૦	ફાસી	૦–૫–૦
P Jawaharlal'sspe		ઓલીયાની આરસી	૦ ૧૨ ૦
eches & writtings	૧–૦–૦	ત્યાગની પ્રતિમા	૦–૫–૦
જવાહીર આલ્બમ	૦ ૧૨ ૦	ક્રાન્તી	૦–૬–૦
(વિવિધ સુદર દશ્યો)		ક્રાન્તીકારી લગ્ન	૦–૩–૦
આખરી ફેસલો		વીર વલ્લભભાઇ	૦–૨–૬
(દાંડી સુધીના મહાત્મા		ગોરા કે ગોઝારા ?	૦–૨–૦
જીના ભાષણો–બે ભાગ)	૧–૪–૦	મહાત્માજીના અતરનાદ	૦–૪–૦
મીસરનો મુક્તિસગ્રામ	૦-૧૨ ૦	પડીત જવાહીરલાલ	૦–૫–૦
એશીયાનુ ડાક	૦ ૧- ૦	ગાધીજી (બાળકો માટે)	૦–૨–૦
હંગેરીનો તારણહાર	૦–૮–૦	"યરવડાને મદિરેથી" બે ભાગ.	૦–૫–૦
અમેરીકાનુ સ્વાતત્ર યુદ્ધ	૦–૪–૦	વીરાગનાઓની વીરહાક	૦–૨–૬
કુરબાનીની કથાઓ	૦–૬–૦	વેણીના ફૂલ	૦–૪–૦
જગતના જવામર્દો	૦–૭–૦	હાલરડા	૦–૪–૦
પ્લાસીનુ યુદ્ધ	૦–૪–૦	દરબારે અકબરી (સાદીક)	૩–૮–૦
રાજસ્થાનોની સમસ્યા	૧–૮–૦	સ્વૈર વિહાર	૧–૮–૦
ચુદડી ભાગ ૧ લો	૦-૧૦ ૦	લાલટોપી	૦–૩–૦

" " ૨ જો	૦-૧૦-૦	હાસ્ય કુંજ (લે. એકાર)	૧-૪-૦
પ્રેમનો દંભ	૧-૪-૦	ભારત પુણ્ય પ્રવાસ (કનુ દેસાઈનું આલ્બમ)	૧-૦-૦
સત્યાનાશ	૦-૧-૬	ઇટલીનો મુક્તિયજ્ઞ	૦-૬-૦
કંકાવટી (દરેકે સ્ત્રીએ વાચવા લાયક)	૦-૮-૦	હિન્દ સ્વરાજ્ય (મહાત્મા-જીના હસ્તાક્ષરમાં)	૨-૮-૦
સૌભાગ્યની સાડી	૦-૧-૦		

આ ઉપરાંત બીજાં અનેક રાષ્ટ્રીય તથા બાળોપયોગી સાહિત્યનાં પુસ્તકો અમારે ત્યાંથી મળશે.

વેપારી આલમને માટે

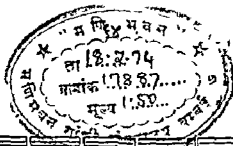
જો તમે તમારા હુન્નર-ઉદ્યોગોને ખીલવવા ઇચ્છતા હો તો યાદ રાખજો કે તે માટેનું ઉત્તમ સાધન તે કેવળ રાષ્ટ્રીય પત્રોમાં જાહેરખબર આપવી એ જ છે.

'મુંબઈ સમાચાર', 'બોમ્બે ક્રોનીકલ', 'સૌરાષ્ટ્ર', 'પ્રજાબંધુ', વિગેરે રાષ્ટ્રીય પત્રોમા તમારી જાહેર ખબર=તમારી સંપૂર્ણ ફત્તેહ.

ભાવતાલ માટે અમને પુછો.

રતનપોળના નાકે ગાંધીરોડ અમદાવાદ

કપીલપ્રસાદ મહાસુખભાઇ દવે
ન્યુઝએજન્ટ, બુકસેલર એન્ડ પબ્લીશર

વિદાય

બિરાદર નૌજવાં ! અમ રાહથી છો દૂર રે'જે
અમોને પંથ ભૂલેલા ભલે તું માની લેજે;
કદિ જો હમદિલી આવે, ભલે નાદાન કે'જે;
બિચારા કહીશ ના; લાખો ભલે ધિઃકાર દેજે !

ઓ દોસ્તો ! દરગુજર દેજો દિવાના બાંધવોને,
સબૂરી ક્યાંય દીઠી છે કલેજે આશકોને ?
દિલે શું શું જલે, દેખાડીએ ઉર-દાહ કોને ?
અમારી બેવકૂફી યે કદિ સંભારશો ને ?

અગર બ્હેતર, ભુલી જાજો અમારી યાદ ફાની;
બુરી યાદે દુભવજો ના સુખી તમ જીન્દગાનિ,
કદિ સ્વાધીનતા આવે–વિનંતી ભાઇ ! છાની,
અમોને યે સ્મરી લેજો જરી પલ એક નાની !

('સૌરાષ્ટ્ર'માંથી)